



ΠΜΣ: ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΕΛΕΝΗ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ: 1115M032

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ

ΛΟΥΒΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σ.3
ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	σ.5
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο	
ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ	
ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ.....	σ.13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο	
Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ ΚΑΙ ΤΑ «ΕΜΠΟΔΙΑ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ.....	σ.21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο	
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ.....	σ.44
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο	
ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ.....	σ.46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο	
Η ΓΛΩΣΣΑ.....	σ.55
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο	
Η ΘΡΗΣΚΕΙΑ.....	σ.63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο	
Ο ΒΑΣΙΛΙΑΣ.....	σ.75
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο	
Η «ΣΥΝΕΧΕΙΑ».....	σ.82
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	σ.91
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	σ.99

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας, είναι η μελέτη της πρόσληψης της Μεγάλης Ιδέας από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη μέσα από το ποιητικό του έργο. Η έρευνά μου βασίστηκε σε υλικό που άντλησα από την ψηφιακή βιβλιοθήκη «Ανέμη» και συμπεριλαμβάνει ποιήματα από όλες τις ποιητικές συλλογές του ποιητή. Ειδικότερα, μελέτησα το έργο του από το 1847 συγκεκριμένα, από την πρώτη του ποιητική συλλογή «Στιχουργήματα» ως το 1878 και το ανολοκλήρωτο ποίημά του «Φωτεινός», τις επεξηγηματικές σημειώσεις με τις οποίες ο ποιητής συνόδευε τα έργα του, καθώς και τις επιστολές που απηύθυνε ο ίδιος, σε αγαπημένα του πρόσωπα, μέσα από τις οποίες αντλούνται πολύτιμες πληροφορίες για το εθνικό του «πιστεύω».

Η Μεγάλη Ιδέα απασχολούσε το σύνολο της διανόησης της περιόδου που εξετάζω. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης επιλέχθηκε, λόγω του ότι θεωρείται μια ξεχωριστή και πολυδιάστατη προσωπικότητα της εποχής του, και αγωγός πολλαπλών πολιτισμικών και πολιτικών ιδεολογιών. Ήταν ποιητής των Επτανήσων αλλά και της Αθήνας, συνδύαζε την ιδιότητα του λογοτέχνη και του πολιτικού, εκπρόσωπος των κεντρικών θεσμών εξουσίας αλλά και επαρχιακών τοπικών δικτύων, εχθρός του λογιοτατισμού και υπέρμαχος της δημοτικής από τη μία, ενεργό μέλος της αστικής λογιοσύνης από την άλλη, οραματιστής της Ευρώπης των Εθνών αλλά και θιασώτης της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας, δυτικός φιλελεύθερος διανοούμενος και εκφραστής των εθνικών διεκδικήσεων του λαού.¹

Έχει χαρακτηριστεί ως «ο εγκυρότερος ποιητικός εκφραστής της Μεγάλης Ιδέας όπως και ο κατεξοχήν εκπρόσωπος του πολιτισμικού εθνικισμού στα ρομαντικά χρόνια», η ποίηση του εξυπηρετούσε έναν σκοπό, την εξιστόρηση των μαρτυριών του Έθνους έτσι ώστε μέσω αυτών, να αφυπνίσει τους νεότερους να διεκδικήσουν την ελευθερία.² Η ποιητική του δημιουργία και η πολιτική του δράση είχε εξελικτική πορεία και αναμορφωνόταν μέσα στον χρόνο, όπως ακριβώς η εθνικιστική ιδεολογία

¹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 42.

² Στο ίδιο, σ. 44-45.

προσαρμόζεται στις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες, αναμορφώνοντας τη στρατηγική και τους προσανατολισμούς της, για να υπηρετεί την συνεχώς αναβαπτιζόμενη «Εθνική Ιδέα».³

Η μεθοδολογία που ακολούθησα για να προσεγγίσω την πρόσληψη της Μεγάλης Ιδέας από τον Αριστοτέλη Βαλαωρίτη είναι η εξής: Αρχικά, μελέτησα το σύνολο του ποιητικού του έργου και έπειτα έθεσα ερωτήματα, που κατά την γνώμη μου, βοηθούν να προσεγγίσω την αντίληψή του για την Μεγάλη Ιδέα. Στα ερωτήματα αυτά, προσπάθησα ν' απαντήσω στα οκτώ κεφάλαια της εργασίας μου. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο διερευνάται η επιλογή των κεντρικών ηρώων από τον ποιητή. Οι ήρωές του λειτουργούν ως φορείς της εθνικιστικής του ιδεολογίας, προέρχονται από τον χώρο του «κλεφταρματολισμού» και της εκκλησίας, αποτελούν ιστορικά πρόσωπα και όλοι πεθαίνουν στην προσπάθεια απελευθέρωσης της πατρίδας. Σ' αυτό το κεφάλαιο επικεντρώνομαι στους λόγους που οδηγούν τον ποιητή σ' αυτές τις σταθερές επιλογές.

Στο δεύτερο κεφάλαιο αποτυπώνεται ο τρόπος που επιλέγει ο ίδιος, να εκφράσει αλληγορικά, στο πλαίσιο της «εθναφύπνισης», την προσπάθεια του έθνους για την διεκδίκηση της ανεξαρτησίας και όσους κατά τον ίδιο θέτουν «εμπόδια» στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα. Στο τρίτο κεφάλαιο διερευνάται πόσο επηρέασε την αντίληψη του Βαλαωρίτη για την Μεγάλη Ιδέα η ιταλική ενοποίηση. Στο τέταρτο κεφάλαιο επιχειρείται να προσδιοριστούν τα σύνορα της Μεγάλης Ιδέας στην σκέψη του ποιητή και η θέση του σχετικά με τον προσδιορισμό του εθνικού κέντρου. Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάζονται η στάση που τηρεί ο ίδιος απέναντι στο φαινόμενο του «λογοιοτατισμού» και οι απόψεις του για την δημοτική γλώσσα. Στο έκτο κεφάλαιο, εστιάζω στην έντονη παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στην ποίησή του και πώς ο ίδιος συνδέει την ιστορία του ελληνισμού με την «θεία πρόνοια». Στο έβδομο και όγδοο κεφάλαιο διερευνάται η άποψη του ποιητή για τον θεσμό της Βασιλείας και οι σχέσεις του τόσο με τον βασιλιά Όθωνα όσο και με τον βασιλιά Γεώργιο τον Α', ποια ήταν η θέση του για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, το Βυζάντιο, την επανάσταση του 1821 και ποιες ήταν οι προσδοκίες του από τους νέους Έλληνες όσον αφορά το μέλλον της Μεγάλης Ιδέας.

³ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Παπαζήση, Αθήνα 2011, σ. 110.

Μελετώντας όλα τα παραπάνω και σε σχέση πάντα με τις ιδεολογικοπολιτικές συγκυρίες που ίσχυαν την περίοδο που εντάσσεται η κάθε ποιητική συλλογή ή το κάθε έργο του Βαλαωρίτη, θα επιχειρήσω να βγάλω τα συμπεράσματά μου σχετικά με το ποια ερμηνεία της Μεγάλης Ιδέας υιοθετούσε και ποια η σχέση της εθνικής ιδεολογίας που ανιχνεύεται στο έργο του σε σχέση με την κυρίαρχη ιδεολογία της περιόδου που εξετάζω.

ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Πριν προχωρήσω στην έρευνα επιμέρους θεμάτων σχετικά με την αντίληψη του Βαλαωρίτη για την Μεγάλη Ιδέα, κρίθηκε αναγκαίο να περιγράψω το ευρύτερο ιδεολογικό και ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιούργησε το ποιητικό του έργο, στο κέντρο του οποίου έθεσε την Μεγάλη Ιδέα. Αρχικά, πρέπει να επισημανθεί ότι η Μεγάλη Ιδέα είναι παράγωγο του ελληνικού εθνικισμού. Επομένως, και η εθνικιστική ιδεολογία του Βαλαωρίτη μπορεί να μελετηθεί μόνο κάτω από το πρίσμα του ελληνικού εθνικισμού.

Ο «εθνικισμός», γενικότερα, αποτελεί μία ιδεολογία που θεωρεί το εθνικό κράτος ως την ιδανική μορφή πολιτικής οργάνωσης και γι' αυτόν τον λόγο όλοι οι πολίτες πρέπει να προβάλλουν την πίστη τους σ' αυτό.⁴ Η εθνικιστική ιδεολογία, όποια κι αν είναι αυτή, για να ολοκληρωθεί, αναζητά εφαρμογή στον γεωγραφικό χώρο. Επομένως, προϋπόθεση για την ύπαρξη του εθνικισμού είναι η ύπαρξη του κράτους. Σύμφωνα με τον Hegel, τα έθνη μπαίνουν στην ιστορία από την στιγμή που αποκτούν το δικό τους κράτος και τότε διεκδικούν μια θέση στην ιστορική πραγματικότητα. Η θεωρία του Hegel αξίζει ιδιαίτερης προσοχής, μιας και έχει επηρεάσει πολλούς λόγιους της Ελλάδας του 19^{ου} αι., όπως τον Σ. Ζαμπέλιο που θα χρησιμοποιήσει την θεωρία του, στην προσπάθεια ν' αποδείξει την ελληνικότητα του Βυζαντίου.⁵

Κάθε εθνικισμός, για να πετύχει το ιδεώδες της εθνικής ανεξαρτησίας έπρεπε ν' αποδείξει την μοναδικότητά του. Το επιχείρημα της φυλετικής καθαρότητας είναι αυτό που θα του χάριζε την μοναδικότητα. Τα κριτήρια που καθιστούσαν ένα έθνος

⁴ Επαμεινώνδας Πατσάκας, (Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών), *Η Εθνική και Ιστορική συνείδηση στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*, 2003, σ. 14.

⁵ Στο ίδιο.

μοναδικό ήταν πολιτισμικού χαρακτήρα και συνήθως ήταν η θρησκεία και η γλώσσα.⁶ Το πολιτισμικό περιεχόμενο της εθνικής ταυτότητας δεν απορρέει μόνο λογικά από την ανάλυση του εθνικιστικού λόγου. Αποδεικνύεται από τον καθολικό προσδιορισμό του εθνικού χαρακτήρα με πολιτισμικά κριτήρια από όλες τις εθνικιστικές ιδεολογίες.⁷

Ο ελληνικός εθνικισμός δεν είχε το προνόμιο του κράτους, καθώς αναπτύσσεται κάτω από την κυριαρχία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, και ακόμα και μετά την δημιουργία του, δεν έχει ολοκληρώσει τον σκοπό του. Μέσα σε μία καινούργια διάσταση η εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να εξελίσσεται για να ικανοποιήσει την Μεγάλη Ιδέα.⁸

Για να προσεγγίσει κανείς την ελληνική Μεγάλη Ιδέα θα πρέπει να ξεκινήσει από την πρώτη προσπάθεια των Ελλήνων ν' αποκτήσουν κράτος, και αυτή ήταν η Ελληνική Επανάσταση. Οι δύο βασικοί στόχοι της Ελληνικής Επανάστασης, όπως εκφράστηκαν μέσα από τα επίσημα και ανεπίσημα κείμενα των επαναστατών, ήταν αρχικά η δημιουργία ελεύθερου ελληνικού κράτους και έπειτα η ένταξη όλων των Ελλήνων σ' αυτό. Το 1828 ιδρύθηκε η ελληνική Πολιτεία, και αμέσως μετά το Βασίλειο της Ελλάδος, που περιλάμβανε στα όριά του επαρχίες της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος και τα νησιά των Κυκλάδων. Η αδυναμία λοιπόν των Επαναστατών ν' απελευθερώσουν τα εδάφη που ορίζονταν ως ελληνικά, είτε επειδή η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν Έλληνες ή ελληνικής συνείδησης είτε επειδή οι περιοχές αυτές αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου «ιστορικού ελληνικού χώρου», καθόρισε σε μεγάλο ποσοστό και την εξωτερική πολιτική του Βασιλείου της Ελλάδος.⁹

Τις εκκρεμότητες που άφησε η ελληνική επανάσταση ήρθε να ικανοποιήσει η εξωτερική πολιτική του νέου ελληνικού κράτους από την περίοδο του 1833 και μετά. Η επέκταση των συνόρων και η ενσωμάτωση του εκτός συνόρων ελληνισμού ήταν το ζητούμενο, το επιθυμητό, και η ιδεολογία αυτή κυριάρχησε σε όλο τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^{ου}.¹⁰ Χωρίς να σημαίνει βέβαια ότι η πολιτική αυτονομία ταυτίζεται πάντα με την πραγμάτωση του εθνικιστικού οράματος, οδηγεί όμως στην «ολοκλήρωση της ιστορικής μοίρας του έθνους». Μάλιστα έχει παρατηρηθεί, ότι η

⁶ Στο ίδιο, σ. 17.

⁷ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία, Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, ό. π., σ. 91.

⁸ Στο ίδιο, σ. 20- 21.

⁹ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, ό.π., σ. 420.

¹⁰ Στο ίδιο.

εθνική κρατική υπόσταση όχι μόνο δεν περιορίζει την εθνικιστική ιδεολογία αλλά πολλές φορές την ενδυναμώνει.¹¹

Ο Ι. Κωλέττης, ήταν ο πολιτικός, που του αποδίδεται η πατρότητα του όρου «Μεγάλη Ιδέα». Στην αγόρευσή του στις 14 Ιανουαρίου 1844, σε ομιλία του στην Συντακτική Εθνοσυνέλευση σχετικά με το θέμα *αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, υποστήριξε με έμφαση ότι η Ελλάδα εξαιτίας της γεωγραφικής της θέσης, ανάμεσα σε Δύση και Ανατολή μέσω της πτώσης της έχει αποστολή ν' αναγεννήσει την Ανατολή, ότι οι πληρεξούσιοι του έθνους συγκεντρώθηκαν για ν' αποφασίσουν για την τύχη της Ελλάδας και της Ελληνικής φυλής, επομένως η Μεγάλη Ιδέα είναι ένα ιδεολόγημα που αφορά τον ελληνισμό. Καθώς το ζήτημα που συζητούνταν ήταν αυτό των αυτοχθόνων ετεροχθόνων, τα λόγια του Κωλέττη έχουν ενοποιητικό χαρακτήρα.¹²

Στην ομιλία που προαναφέραμε εντοπίζουμε και την φράση «Ωρκίσθημεν λοιπόν υπέρ της Ελευθερίας των ομοδόξων χριστιανών, και όλων των Ελλήνων αλλά διάφορα περιστατικά περιώρισαν ημάς εις ωρισμένην έκτασιν».¹³ Μέσα σ' αυτή την φράση συμπυκνώνεται η πρόθεση για επέκταση, η ικανοποίηση του όρκου που πραγματοποιήθηκε μερικώς μόνο και η δυσφορία του λαού μέσα στα στενά γεωγραφικά όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Το ανολοκλήρωτο της Επανάστασης του 1821 επαναλαμβάνεται μέσα από την ποίηση του Βαλαωρίτη. Κάθε φορά που ο ποιητής ήθελε ν' αντιμετωπίσει όσους έβλεπαν με σκεπτικισμό ή μυστικοπάθεια μία νέα πολεμική περιπέτεια, επέμενε ιδιαίτερα στα καθήκοντα που επέβαλλε ο όρκος του 1821.¹⁴

Όσον αφορά τον ρόλο της Δύσης και πόσο αυτός επηρέασε το πολιτικό πρόγραμμα της Μεγάλης Ιδέας την εποχή του ποιητή, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η Δύση λειτουργούσε ως γνώμονας στην προσπάθεια αυτοπροσδιορισμού του ελληνικού έθνους. Όπως παρατηρεί ο Κ. Θ. Δημαράς, «όλος ο πνευματικός κόσμος της εποχής ασχολούνταν με το ζήτημα της «ελληνικής χαρακτηριστικής ταυτότητας». Το δοκίμιο του Μάρκου Ρενιέρη με τίτλο «Τι είναι η Ελλάς; Ανατολή ή Δύσις;» (1842), με τον τίτλο του και μόνο συμπυκνώνει το οντολογικό δίλημμα του συγκροτούμενου ελληνικού έθνους. Το έθνος δεν είναι μία απόλυτα καθορισμένη οντότητα μέσα στον χρόνο αλλά ένα όραμα, οι αναπαραστάσεις του οποίου από τα μέλη του δεν είναι

¹¹ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό. π., σ. 111.

¹² Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, ό. π., σ. 422.

¹³ *Η της τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Πρακτικά εκ του Βασιλικού Τυπογραφείου, Συνεδρίασης Α Α, 14 Ιανουαρίου 1844*, σ. 192.

¹⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό. π., σ. 154.

απαραίτητο να ταυτίζονται. Αντίθετα, κάθε πλευρά προσπαθεί να προσαρμόσει την πραγματικότητα στην ιδεατή γι' αυτή μορφή έθνους. Κατά συνέπεια, προκύπτουν διαφορετικές εκδοχές, όπως, η πλήρης ταύτιση έθνους και ορθόδοξης κοινότητας, προσδιορισμός που δεν είναι αυτονόητος, έως την πλήρη παράκαμψή της και την επιστροφή στην αρχαιότητα μέσω Δύσης.¹⁵

Η πρώτη ποιητική συλλογή του Βαλαωρίτη εκδίδεται λίγα χρόνια αργότερα, το 1847. Το ότι η αντίληψη του για το έθνος επηρεάστηκε από την ιταλική ενοποίηση και την Δύση φαίνεται και από το γεγονός ότι η χρονική στιγμή έκδοσης των «Στιχουργημάτων», συνέπιπτε με την ανακήρυξη του *condottiere*, επανάστασης όπου η Βενετία, η Λομβαρδία και το Πιεμόντε στρέφονταν εναντίον της Αυστρίας,¹⁶ πολλοί ήταν οι φοιτητές που εξέφρασαν την επιθυμία να συμμετάσχουν στον αγώνα της απελευθέρωσης της Ιταλίας. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο ποιητής, ο οποίος όμως έφτασε καθυστερημένα στην Ουγγαρία με σκοπό την συμμετοχή του στην επανάσταση, ενώ εκείνη είχε ήδη τελειώσει.¹⁷

Η δεύτερη ποιητική του συλλογή, «Τα Μνημόσυνα», εκδόθηκαν το 1857 και είχαν τεράστια απήχηση στο κοινό της εποχής. Ήδη από το 1853 ο ποιητής είχε εγκατασταθεί μόνιμα στα Επτάνησα, σε μία περίοδο που η είδηση του Κριμαϊκού πολέμου και η προετοιμασία των επαναστάσεων σε Ήπειρο και Θεσσαλία είχε προκαλέσει τον εθνικό αναβρασμό. Η έντονη δραστηριότητα στο εσωτερικό των νησιών, με σκοπό την ενίσχυση των επαναστατών, θορύβησε την Αγγλία, η οποία δεν ήθελε με τίποτα την ρωσική επέκταση, γι' αυτό ο Άγγλος αρμοστής των νησιών Ward, επεδίωξε με εκφοβισμούς να καταστείλει την εθνική δραστηριότητα των Επτανησίων,¹⁸ δεν μπόρεσε όμως να κάμψει το εθνικό τους φρόνημα. Ο ποιητής ήταν ένας από τους Επτανησίους που αδιαφόρησαν απέναντι στην πολιτική της Αγγλικής Προστασίας και κατά τη διάρκεια της εξέγερσης στην Ήπειρο, εργάστηκε πυρετωδώς στέλνοντας χρήματα, άνδρες και ήταν σε επικοινωνία με τους επαναστάτες της περιοχής. Στη μάχη του Πέτα, πολλά από τα έγγραφα που αποδείκνυαν την πατριωτική δράση του ποιητή, πέρασαν στα χέρια των Τούρκων και από αυτούς στάλθηκαν στον

¹⁵ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση: έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834-1922)*, ό.π., σ. 87.

¹⁶ Αντώνης Λιάκος, *Η ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα, 1859-1862*, Θεμέλιο 1985, σ. 73.

¹⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. (Γ.Π Σαββίδης Νίκη Λυκούργου), Ίκαρος, 1980, σ. 28.

¹⁸ Μαρία Κοτινά, *Το Ριζοσπαστικό κίνημα στα Αγγλοκρατούμενα Επτάνησα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 2011, σ. 235.

Αρμοστή Ward. Όταν ο τελευταίος του ζήτησε να λογοδοτήσει χαρακτηρίζοντας την πράξη του «εσχάτη προδοσία». Ο ποιητής απάντησε: «Συγγνώμην, υψηλότατε λησμονείτε ότι εγώ δεν είμαι Άγγλος αλλ' Έλλην και επομένως η αντίθετος ενέργειά μου θα αποτελεί έγκλημα εσχάτης προδοσίας!» Μετά από το γεγονός, ο ποιητής αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Λευκάδα για ένα χρόνο και να ταξιδέψει στην Βενετία.¹⁹ Τον Μάρτιο του 1857 εξελέγη βουλευτής Λευκάδος στις επαναληπτικές εκλογές στην 11^η Ιόνιο Βουλή. Ο Βαλαωρίτης με την ιδιότητα του βουλευτή, ενταγμένος στο πολιτικό μόρφωμα των *Ενωτιστών* υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, εργάστηκε ως το 1864 για την ένωση των Επτανήσων με τον κυρίως ελλαδικό χώρο. Θεωρούσε ότι η ένωση θα έλυνε πολλά από τα προβλήματα των Επτανησίων και θα λειτουργούσε ως πρώτος σταθμός στην ικανοποίηση της Μεγάλης Ιδέας.²⁰

Ο ποιητής συνέθετε τα «Μνημόσυνα», σε μία περίοδο που σημειωνόταν μια αλλαγή οπτικής. Ειδικότερα, από τις ιδέες του Διαφωτισμού και από την αντίληψη ότι το έθνος είναι κάτι που διαμορφώνεται ακολουθώντας μια εξελικτική πορεία, προβάλλεται η άποψη ότι το έθνος αποτελεί στατική και αναλλοίωτη ουσία. Στο πλαίσιο αυτού του προβληματισμού, το 1852 ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, στον εκτεταμένο πρόλογο των δημοτικών τραγουδιών του, ενώνει τις έννοιες *ελληνισμός* και *χριστιανισμός* στη σύνθεση «ελληνοχριστιανικός» και περιγράφει το τριμερές σχήμα. Η τάση αναθεώρησης της εθνικής ιδεολογίας θα πρέπει να συνδυαστεί και με ιδεολογικά ερεθίσματα προερχόμενα από το εξωτερικό. Συγκεκριμένα, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα πραγματοποιείται αλλαγή στην πρόσληψη της Αρχαιότητας όσο και του Μεσαίωνα και ο γαλλικός Διαφωτισμός υποχωρεί δίνοντας τη θέση του στον γερμανικό ρομαντισμό.²¹ Επιπλέον, μια από τις εμμονές της εθνικιστικής ιδεολογίας είναι η συνέχεια του έθνους μέσα στον χρόνο, και αν κάποιος την αμφισβητήσει είναι σαν να επιβουλεύεται την ακεραιότητα της εδαφικής κοιτίδας. Αυτό ακριβώς επιχείρησε να κάνει ο επιστήμονας Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ. Υποστήριξε ότι κάθε

¹⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 36.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 88.

²¹ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση: έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834-1922)*, ό.π., σ. 98.

βιολογικός κρίκος ανάμεσα στους αρχαίους και τους Νεοέλληνες εξέλιπε μετά τις σλαβικές εγκαταστάσεις.²²

Την απάντηση στον Φαλμεράνερ δεν άργησε να δώσει ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος με το επιστημονικό του έργο. Ο τελευταίος, ήταν μια προσωπικότητα που θαύμαζε ο Βαλαωρίτης και, όπως και ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος, ανήκαν στους αγαπημένους του φίλους, από τις απόψεις των οποίων φαίνεται ότι επηρεάστηκε. Ήταν λοιπόν το 1859, όταν ο ιστορικός Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος επισήμαινε την ανάγκη «να συνταχθή εκ των ενόντων πλήρης τις ιστορία του ελληνικού έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των νεωτέρων», που να εκφράζει «την θαυμαστήν εκείνην ενότητα του ελληνικού έθνους».²³ Με την ιστορία του θα ενώσει τον πολιτισμό στον χώρο και στον χρόνο. Η παλιά αντίληψη που βασιζόταν στο σχήμα Αρχαίοι και Νεότεροι Έλληνες αλλάζει, για να ισχύσει ένα τρίσημο σχήμα: Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νέος Ελληνισμός, που ενισχύει την ενότητα στον χώρο και στον χρόνο, και λειτουργούσε ως ο κύριος μοχλός της νεοελληνικής συνείδησης.²⁴ Η αντίληψη αυτή, αποτέλεσε την ιδεολογική βάση του ελληνικού εθνικισμού κατά τον 19^ο αι. και τις αρχές του 20^{ου}, και ήταν ένας εθνικισμός που βασιζόταν στην πολιτισμική και όχι στη φυλετική συνέχεια.²⁵

Επιπλέον, πηγή έμπνευσης του ποιητή, ήταν ο εθνικός αναβρασμός. Έτσι, δημιουργεί τα «Μνημόσυνα», την περίοδο του Κριμαϊκού πόλεμου (1853-1858). Πρόκειται για έναν πόλεμο, που προκάλεσε τον έντονο ενθουσιασμό των Ελλήνων και την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να ανακτήσουν εδάφη που βρίσκονταν υπό Οθωμανική κυριαρχία. Οι ελπίδες όμως αυτές, δεν άργησαν να διαψευστούν από την τροπή των γεγονότων. Οι Έλληνες αναγκάστηκαν να αποκτήσουν εθνική αυτογνωσία μετά τον Κριμαϊκό και να επαναπροσδιορίσουν την σχέση τους με την Δύση.

Την χρονική περίοδο 1865-1866 ο ποιητής γράφει τον «Διάκο» και τον «Αστραπόγιαννο». Έχει ήδη αναδειχθεί, πρώτος πληρεξούσιος μέσω μιας μεγάλης ψηφοφορίας στην Λευκάδα την 25^η – 28^η Ιουνίου του 1864 και τον Ιούλιο θα φθάσει

²² Θάνος Βερέμης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997, σ. 19.

²³ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος- Προλεγόμενα, επιμ. (Κ. Θ. Δημαράς), Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1970, σ. 19.

²⁴ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Θεωρία και μελέτες Ιστορίας, ό.π., σ. 47.

²⁵ Θάνος Βερέμης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 20.

στην Αθήνα μαζί με τους υπόλοιπους πληρεξουσίους από τα Επτάνησα.²⁶ Μετά την ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος θα εκλεγεί βουλευτής Λευκάδας τον Μάιο του 1865 και θα είναι υποστηρικτικός στο έργο της κυβέρνησης Κουμουνδούρου στην ελληνική βουλή.²⁷ Συγκεκριμένα, θα υπερψηφίσει τα νομοσχέδια που προωθούσαν την πολεμική προετοιμασία για την Κρητική επανάσταση²⁸ και θα προσπαθεί να υπενθυμίζει τόσο μέσω της ποίησης του, όσο και μέσα από τους πολιτικούς του λόγους, τους αγώνες του παρελθόντος με στόχο να τονώσει το εθνικό φρόνημα των Ελλήνων.²⁹

Ο «Διάκος», όπως και τα περισσότερα έργα του ποιητή, γράφτηκε πριν από μία μεγάλη πολεμική κινητοποίηση. Ειδικότερα, το συγκεκριμένο ποίημα δημιουργήθηκε την περίοδο που προετοιμαζόταν η Κρητική επανάσταση, και δημοσιεύτηκε όταν είχε ήδη ξεσπάσει. Από την θέση του βουλευτή αλλά και του απλού πολίτη, και σ' αυτήν την περίπτωση όπως και για τα Επτάνησα, ο Βαλαωρίτης έδρασε υπέρ των αγωνιζόμενων Κρητών.³⁰

Ο βιογράφος του ποιητή, Ιωάννης Α Βαλαωρίτης, μας πληροφορεί ότι το έτος 1869: «αποτελεί την θλιβεράν εποχήν των τελευταίων στιγμών της Κρητικής επαναστάσεως, του πρωτοκόλλου του συνεδρίου των Παρισίων, της παραιτήσεως της Κυβερνήσεως Βούλγαρη» και ότι όλα αυτά τα γεγονότα οδήγησαν κατά τον ίδιο, στην οριστική αποχώρηση του Βαλαωρίτη από την πολιτική σκηνή. Την προσωπική του απογοήτευση από τις πολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν εκείνη την περίοδο, εξομολογούνταν και ο ίδιος ο ποιητής σε επιστολή του προς τη γυναίκα του: «...απηύδησα από δεκαοκταετίας ήδη αγωνιζόμενος,...Τι θέλεις να κάμω εγώ πλέον εντός της Ελληνικής Βουλής; Το ράπισμα, όπερ εδόθη εις την Ελλάδα σήμερον, δεν θα της επιτρέψη ν' ανακύψει τον αυχένα επί πολλά έτη. Όλος λοιπόν ο κοινοβουλευτικός βίος θα είναι μόνον σύγκρουσις των κομμάτων προς κατάληψιν της εξουσίας.»³¹

Τα χρόνια της βουλευτικής του θητείας ήταν από το 1857 έως το 1867, και συνέπιπταν με την δεύτερη φάση της Μεγάλης Ιδέας, η οποία χαρακτηριζόταν από την προσαύξηση του Βασιλείου μετά την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα.³² Στην

²⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 90.

²⁷ Στο ίδιο, σ. 102-104.

²⁸ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 154

²⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 112.

³⁰ Στο ίδιο, ό.π., σ. 108.

³¹ Στο ίδιο, σ. 136.

³² Στο ίδιο, σ. 129-130.

πρώτη φάση, εθνικό κέντρο εξακολουθούσε να εννοείται η Κωνσταντινούπολη, το κυρίαρχο όραμα ήταν η Ανατολική ή Ελληνική Αυτοκρατορία. Στην τρίτη φάση, που προσδιορίζεται γύρω στα 1870, παρατηρήθηκε αλλαγή της στάσης της ομογένειας απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και επιχειρείται ένας συμβιβασμός ανάμεσα στα δύο κέντρα πίσω από το σχήμα του ελληνοοθωμνισμού.³³

Σε αντίθεση με το 1869 που ήταν μία χρονιά που ο Βαλαωρίτης απογοητευμένος αποσύρθηκε από την πολιτική σκηνή, το 1871 ήταν μια ευχάριστη στιγμή για τον ίδιο. Ήταν η χρονιά που καθόρισε την ποιητική του πορεία. Συγκεκριμένα, σε μία περίοδο που η εθνική ιδέα είχε ατονήσει, δέχτηκε πρόταση από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, για να συνθέσει ένα ποίημα προς τιμήν του Πατριάρχη Γρηγορίου του Έ. Το ποίημα αυτό, θα το εκφωνούσε σε μία τελετή που θα πραγματοποιούνταν την 25^η Μαρτίου, μπροστά από το Πανεπιστήμιο, στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Πατριάρχη.³⁴ Ο Βαλαωρίτης, επεδίωξε όσο κανείς άλλος ποιητής τον τίτλο του «εθνικού ποιητή»³⁵ και η πρόταση αυτή ένοιωθε ότι τον δικαίωνε, ότι αναγνωριζόταν τόσο το έργο του όσο και ο αγώνας του για την ισχυροποίηση της θέσης της δημοτικής γλώσσας.³⁶

Η τελευταία ποιητική δημιουργία του ποιητή ήταν ο «Φωτεινός», δεν κατάφερε να την ολοκληρώσει, παρ' όλα αυτά, για τους κριτικούς της λογοτεχνίας θεωρείται το πιο άρτιο, λογοτεχνικά, έργο του. Ο «Φωτεινός» δημιουργείται σε μία χρονική περίοδο που έχει υπογραφεί η ρωσοτουρκική συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, τον Μάρτιο του 1878, η οποία έπληττε την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Την ίδια περίοδο όμως, πραγματοποιήθηκε και η εισβολή στη Θεσσαλία, που κατέληξε σε φιάσκο. Επιπλέον, το συνέδριο του Βερολίνου, που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1878, έκλεισε με ευχές για τον καθορισμό των ελληνοτουρκικών συνόρων. Ο ποιητής διέβλεπε μία νέα «προδοσία» στην στάση που τήρησαν οι Μεγάλες δυνάμεις στο συνέδριο, γι' αυτό στον «Φωτεινό» ο «Ξένος» δεν είναι πλέον ο Τούρκος αλλά ο Ευρωπαίος. Τέλος, για πρώτη φορά η ελληνική Μεγάλη Ιδέα απειλούνταν από αντίστοιχες εθνικιστικές ιδεολογίες

³³ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), Αθήνα 1988, σ. 269-270

³⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ.142.

³⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, ό.π., σ. 16.

³⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 147.

που έκαναν την εμφάνισή τους στα Βαλκάνια, Η «Μεγάλη Βουλγαρία» ήταν πλέον γεγονός.³⁷

Ο Βαλαωρίτης, είτε ως πολιτικός είτε ως ποιητής, επεδίωξε να διατηρήσει ζωντανή την Μεγάλη Ιδέα. Όταν εκείνη αδρανούσε, θεωρούσε χρέος του, να υπενθυμίσει στους Έλληνες την υποχρέωση που είχαν απέναντι στους εαυτούς τους και στους προγόνους τους. Μπροστά σε κάθε νέα πολεμική αναμέτρηση, επιχειρούσε να τονώσει το εθνικό φρόνημα. Στις εθνικές επετείους της 25^{ης} Μαρτίου τόνιζε το ανολοκλήρωτο της Ελληνικής Επανάστασης και υπενθύμιζε το «πεπρωμένο» του ελληνικού λαού, «χρησιμοποιώντας τα υλικά του «ελληνοχριστιανισμού». «Συνέδεε το παρελθόν με το παρόν, την θρησκεία με την πολιτική και την λογοτεχνία με την εθνική ιδεολογία».³⁸

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

ΦΟΡΕΙΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ ΣΤΗΝ ΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΒΑΛΑΩΡΙΤΗ

Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ήταν ο ποιητής που ύμνησε την αγωνιζόμενη Ελλάδα έχοντας ως υποδομή του λόγου του την ζωή του αρματολού.³⁹ Στο ποιητικό του έργο, εντοπίζουμε να τονίζονται επαναλαμβανόμενα, η εθνική παλιγγενεσία, το χρέος των νεότερων απέναντι στους αγώνες των προγόνων για «εθνική αποκατάσταση», η διεύρυνση των συνόρων ελληνικού Βασιλείου και η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στις προσπάθειες των Ελλήνων για την απόκτηση της ελευθερίας. Τις ιδέες αυτές ο ποιητής, θέτει τους ήρωές του να τις εκφράζουν. Οι κεντρικοί ήρωες στην ποίηση του Βαλαωρίτη προέρχονται κυρίως από τον χώρο του κλεφταρματολισμού. Από την ποιητική συλλογή «Τα Μνημόσυνα» και έπειτα, όλο και πιο συχνά συναντάμε, κλέφτες και καλόγερους να μάχονται από κοινού για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Όπως σημειώνει ο Παλαμάς σε μία ομιλία του για τα «Μνημόσυνα»: «Η γη της Ήπειρος είναι και της ψυχής του ποιητή πατρίδα», στα βουνά της Ηπείρου μάχονται: «Κλέφτες και καλόγεροι. Η φουστανέλα και το ράσο, πορφύρες και ιμάτια δόξης».⁴⁰

³⁷ Στο ίδιο, σ. 342-343.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 76-77.

³⁹ Κλέων Παράσχος, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 239.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 131.

Το γενεαλογικό δέντρο του ποιητή μπορεί να εξηγήσει ως ένα βαθμό την άντληση θεμάτων σταθερά από τον χώρο του «κλεφταρματολισμού» και την επιλογή ηρώων από τον ίδιο χώρο, για να λειτουργούν ως φορείς της μεγαϊοιδατικής του αντίληψης. Συγκεκριμένα, είναι γνωστό ότι ο Βαλαωρίτης γεννήθηκε το 1824 στην Λευκάδα. Η γενιά του καταγόταν σύμφωνα με πληροφορίες του Ιωάννη Α. Βαλαωρίτη, από τον Βαλαώρα Ευρυτανίας. Μία άλλη εκδοχή όμως, θέλει τον ποιητή να κατάγεται από ένα χωριό της Ηπείρου με την ονομασία Βαλαωρίτης ή Βαλαωρίτι. Οι πληροφορίες που έχουμε για τους προγόνους του είναι, ότι κατά τα τέλη του 17^{ου} και αρχές 18^{ου} αι. οι αρματολοί της δυτικής Ελλάδας και της Ηπείρου είχαν πολεμήσει κατά των Τούρκων, οι επαναστάσεις αυτές μπορούν να χαρακτηριστούν προμηνύματα του 1821 και σ' αυτές είναι που εμφανίζεται ο Χρήστος Βαλαώρας πρόγονος του ποιητή.⁴¹ Καταγόμενος λοιπόν, από οικογένεια αρματολών είχε λόγους να εμπνέεται από την δράση τους.

Ήδη στα νεανικά του έργα, στα «Στιχουργήματα» του 1847, ο ρόλος του «κλέφτη» αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό της ποιητικής του. Ήταν το σύμβολο της ελεύθερης ζωής και του αγώνα για την απόκτηση της ανεξαρτησίας. Το 1848, εποχή έκδοσης των «Στιχουργημάτων», ήταν όμως και η εποχή των ευρωπαϊκών επαναστάσεων στην Ιταλία, τόπος σπουδών του ποιητή. Ανακηρυσσόταν το *condottiere* από Έλληνες φοιτητές που επιθυμούσαν να συμμετάσχουν στον αγώνα υπέρ της απελευθέρωσης της Ιταλίας, η κυβέρνηση όμως δεν δέχτηκε την αρωγή τους.⁴² Επομένως, η ιστορική πραγματικότητα μπορεί να ήταν και αυτή, που ωθούσε τον ποιητή στο θέμα του «κλεφταρματολισμού» και εξηγεί και την μεγάλη απήχηση που είχε η πρώτη του, ποιητική συλλογή στο νεανικό κοινό. «Ο «κλέφτης» ήταν ένα σύμβολο στην ποίηση του Βαλαωρίτη, που λειτουργούσε σαν «φυσικός σύνδεσμος» ανάμεσα στα τρία στοιχεία της νεοελληνικής συνείδησης, τη δημοτική γλώσσα, τη λαϊκή παράδοση και την εθνικαπελευθερωτική δράση».⁴³

Στα «Μνημόσυνα», στην ποιητική συλλογή που εκδόθηκε το 1857, «οι θάνατοι που μνημονεύονται και που αγιάζονται» σύμφωνα με τον Παλαμά, «ήταν θάνατοι επικοί και αποτελούσαν το προανάκρουσμα της επανάστασης του 1821». Η Ήπειρος ήταν η περιοχή όπου κλέφτες και καλόγεροι αγωνίζονταν και πέθαιναν για την

⁴¹ Κλέων Παράσχος, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 4

⁴² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ.28.

⁴³ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 183.

πατρίδα.⁴⁴ Το 1854 σημειώνονταν και οι πρώτες επαναστάσεις στην Ήπειρο. Ο ποιητής ήδη από τον Αύγουστο του 1853 είχε εγκατασταθεί στην Λευκάδα και εργαζόταν τόσο για την Ένωση των Επτανήσων όσο και για την απελευθέρωση της Ηπείρου, ερχόμενος σε συνεννόηση με πολιτικούς από την ελεύθερη Ελλάδα.⁴⁵

Από τον «Δήμο και το καρυοφύλλι του», τον «Κίτσο και το γεράκι», τον «Κατζαντώνη», «την Φυγή» και τον «Αστραπόγιαννο», το θέμα ήταν πάντα το ίδιο: ο αγώνας ενός κλέφτη κατά του Τούρκου κατακτητή και η μαρτυρική θυσία του πρώτου για το έθνος. Αυτό συνέβαινε επειδή «η ποίησή του ήταν στραμμένη στην ανάδειξη των εμπόλεμων σωμάτων του νεωτερικού έθνους»,⁴⁶ όπως ήταν τα «κομιτάτα», τα οποία λειτουργούσαν συνωμοτικά, και είχαν έντονη δράση εκείνη την περίοδο.

Τον όρο «κομιτάτα», τον συναντάμε για πρώτη φορά στην Ιταλία, ήταν «πολιτικές οργανώσεις που στόχο είχαν την διάδοση και εμπέδωση της εθνικής ιδεολογίας». Τα ελληνικά κομιτάτα, τα συναντάμε αρχικά στα Επτάνησα, τόπο καταγωγής του ποιητή, και είχαν διαφορές στον τρόπο δράσης τους με τα Ιταλικά. Αυτές οφείλονταν στις διαφορετικές πολιτικές συνθήκες που ίσχυαν στα νησιά. Αναλυτικότερα, οι Ριζοσπάστες είχαν οργανώσει ήδη από το 1848, μια σειρά από φορείς, μέσω των οποίων, διέδιδαν τις πολιτικές και εθνικές του ιδέες. Τέτοιοι ήταν οι πολιτικές λέσχες, οι εκλογικοί σύλλογοι και ο Τύπος. Επομένως, η δράση των κομιτάτων ήταν συνωμοτική και δεν ταυτιζόταν με την δράση των ριζοσπαστών, που ήταν κοινοβουλευτική. Επιπλέον, στην Ελλάδα η Μεγάλη Ιδέα ήταν η κυρίαρχη ιδεολογία με βασικούς φορείς διάδοσής της, το κράτος και την εκκλησία. Επομένως, τα κομιτάτα είχαν τον ρόλο να δημιουργήσουν συνωμοτικά κέντρα σ' όλο τον υπό οθωμανική κυριαρχία ελληνικό χώρο. «Η Ήπειρος ήταν η περιοχή όπου κυρίως συγκεντρώθηκε η δραστηριότητα τους, από εκεί προγραμματιζόταν να ξεκινήσει η επανάσταση καθώς μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ένοπλες δυνάμεις που βρίσκονταν και από τις δυο πλευρές των ελληνοτουρκικών συνόρων και να φτάσει γρήγορα η βοήθεια από Ελλάδα και Ιταλία». Το 1861-1862 στην Ήπειρο πήγε και ο ποιητής, για να συμβάλλει στην δράση του κομιτάτου.⁴⁷ Επομένως, δεν αποκλείεται πίσω από την συνωμοτική δράση του «κλεφταμαρτολού» στην ποίησή του, να κρύβεται η δράση

⁴⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Κωστή Παλαμά Δυο Ομιλίες στον Όμιλο τον Εκπαιδευτικό*, Η Πρώτη Ομιλία, στο Νέα Εστία ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 131.

⁴⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 35.

⁴⁶ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, ό.π., σ. 35.

⁴⁷ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα (1959-1962)*, ό.π., σ. 150-156.

των κοιμητηρίων, και γι' αυτό τον λόγο και τα βουνά της Ηπείρου να έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ποίησή του.

Πατρίς και Θρησκεία ήταν δύο έννοιες άμεσα συνδεδεμένες στην ποίηση του Βαλαωρίτη, και ιδίως από το 1850 και μετά, δηλαδή από την εποχή δημιουργίας των «Μνημοσύνων». Επηρεασμένος, από την ιδεολογία του «ελληνοχριστιανισμού» και τις προσπάθειες αποκατάστασης του Βυζαντίου, ο ποιητής περιγράφει τους ήρωές του τονίζοντας την αγωνιστικότητα τους και την θρησκευτική τους ευλάβεια. Συγκεκριμένα, ο Σαμουήλ, στο ομώνυμο ποίημα, ήταν: «Ανὴρ ἀδάμαστος, ἀκαταμάχητος, μέχρι μανίας εραστής των ἐλευθέρων βράχων του, ἐξ ἀπαλῶν ονύχων αφιερωμένος εἰς τὰ θεία, θαυμασίως πῶς ἦνονεν ἐν εαυτῷ τον διπλὸν χαρακτήρα του πολεμιστοῦ καὶ του ἱερέως»⁴⁸, Ο θάνατός του παραλληλίζεται με τον θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τελευταίου αρχηγού της ακρωτηριασμένης αυτοκρατορίας. Το μαρτύριο για όλους τους ήρωες του Βαλαωρίτη οδηγεί στην κάθαρση.⁴⁹ Παρόμοια περίπτωση θανάτου μ' αυτή του Σαμουήλ ήταν κι αυτή του Αστυνόγιαννου στο ομώνυμο ποίημα, ο τελευταίος ζήτησε από τον φίλο του Λαμπέτη να τον σκοτώσει πριν πέσει στα χέρια των αλλόπιστων.⁵⁰ Από τα παραπάνω φαίνεται ότι ο ποιητής είχε πρόθεση να τονίσει ότι πέρα από την φιλία και η χριστιανική αλληλεγγύη συνέδεε τους δύο ήρωες. Στο ποίημα «Ευθύμιος Βλαχάβας» της ίδιας ποιητικής συλλογής, ο ήρωας μαζί με τον μοναχό Δημήτριο μάχονταν για το γένος. Ο ίδιος ο ποιητής αναφέρει στα προλεγόμενα του ποιήματος: «Τις ἠδύνατο ν' ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ἐπιτυχίας ἢ τις ἠδύνατο νὰ δειλιάσῃ μαχόμενος ὑπὸ τὴν σκέπην τῆς σπάθης τοῦ Βλαχάβα καὶ τοῦ σταυροῦ τοῦ Δημητρίου».⁵¹

Στα προλεγόμενα του Διάκου ο ποιητής σκιαγραφεί το πορτρέτο του ήρωα: «ο ήρωας, ο θεοσεβής αθλητής, το πρότυπον του ηθικού και φυσικού κάλους, ο αληθής και γνήσιος γόνος του μεσαιωνικού αρματωλισμού, ο σεμνός μαχητής, ο απόστολος ο αποδεχόμενος ἐν πλήρει πνεύματος ἡρεμία τας βασάνους τοῦ μαρτυρίου, ἀλλὰ καὶ ομολογῶν πάσαν τὴν πικρίαν ἣν παρήγαγεν ἐν αὐτῷ ἡ συναίσθησις τοῦ θανάτου ἐν στιγμῇ, καθ' ἣν μετὰ τῆς ἀνθοστεφούς ἀνοίξεως ἐρχονται οἱ πρώτοι βλαστοὶ τῆς

⁴⁸ Ἀπαντα Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α', *Μνημόσυνα*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Παρνασσοῦ, Αθήνα, 1884, σ. 60.

⁴⁹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ὁ. π., σ. 225.

⁵⁰ Κλέων Παράσχος, *Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 57.

⁵¹ Ἀπαντα Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α', *Μνημόσυνα*, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Παρνασσοῦ, Αθήνα, 1884, σ. 116.

εθνικής αναγεννήσεως.»⁵² Από την περιγραφή φαίνεται ότι η πρόθεση του ποιητή είναι να τονίσει ότι ο Διάκος δεν ήταν μόνο ένας αγωνιστής της Επανάστασης αλλά και ένας ηθικός άνθρωπος που ήταν κοντά στον θεό και δεν φοβόταν να δώσει και τη ζωή του γι' αυτόν και την πατρίδα. Επιπλέον, εντοπίζουμε κοινά στο προφίλ του Διάκου μ' αυτό του Φωτεινού και οι δύο ήταν δόκιμοι σε μοναστήρια, ο Διάκος στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου, όπου αργότερα χειροτονήθηκε Διάκονος⁵³ και ο Φωτεινός στην κόκκινη Εκκλησία κοντά στον καλόγερο Νικήτα.⁵⁴ Ο ποιητής προσπαθεί να τονίσει την πολεμική και την θρησκευτική πλευρά των ηρώων του για να καταδείξει ότι ο αγώνας έχει διπλό στόχο την προστασία της πατρίδας αλλά και της θρησκείας.

Η Κυρά Φροσύνη στο ομώνυμο ποίημα συμβόλιζε την εθνική ψυχή, ξεπεσμένη και αμαρτωλή⁵⁵ καθώς σύνναψε σχέση με τον γιό του Αλή – Πασά, εχθρό της πατρίδας και της θρησκείας της. Στα προλεγόμενα του έργου, ο ποιητής υποστηρίζει ότι η ίδια «εν τω βορβόρω της αμαρτίας εκυλίετο, τυφλωθείσα ου μόνον εκ του μεγαλείου και της ισχύος του Μουχτάρ, αλλά και εκ του έρωτος αυτού»⁵⁶ μέσα από το μαρτύριο της όμως για τον ποιητή δικαιώθηκε: «και περιεκόσμησαν δια μαρτυρικού στεφάνου την κεφαλήν», γιατί «φαίνεται αδιαστάτως αποδεχόμενη ότι δια του διπλού βαπτίσματος, του ύδατος και των δακρύων, καθαρά και άσπιλος έμελλεν ήδη η Ευφροσύνη να παρασταθή ενώπιον του υπέρτατου της ανθρωπότητας Κριτού».⁵⁷ Μέσα από το μαρτύριο της η Ευφροσύνη πλησίασε τον θεό, τον μόνο αληθινό κριτή.

Μέσα από το μαρτύριό του, εξιλεώθηκε και εξυψώθηκε και ο Πατριάρχης για τον Βαλαωρίτη. Καμία μνεία δεν γίνεται από τον ποιητή, για την στάση που τήρησε ο ίδιος στην αρχή της επανάστασης. Δεν θα περίμενε βέβαια κανείς, να χωράει μια τέτοια μνεία σε έναν «διθύραμβο» που ικανοποιεί συγκεκριμένες προσδοκίες. Πρώτα απ' όλα, την «εθναφύπνιση» σε μία εποχή που η «Μεγάλη Ιδέα» είχε παραγκωνιστεί και έπειτα τους προσωπικούς στόχους του ποιητή να καταστεί εθνικός ποιητής, σκοπός ζωής για τον ίδιο. Το ηθικό βάρος της απαγγελίας αυτού του ποιήματος ήταν τεράστιο για τον

⁵² Αθανάσης Διάκος Αστραπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 5.

⁵³ Στο ίδιο, σ. 10.

⁵⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 82.

⁵⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Κωστή Παλαμά Δυο Ομιλίες στον Όμιλο τον Εκπαιδευτικό, Η Πρώτη Ομιλία*, στο Νέα Εστία ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 131- 132.

⁵⁶ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου *Ποιήματα*, Τόμος Δεύτερος, *Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1891, σ. 19.

⁵⁷ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου *Ποιήματα*, Τόμος Δεύτερος, *Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 1891, σ. 30-31.

ίδιο, το αποδεικνύουν άλλωστε οι σκέψεις του, που ένιωθε την ανάγκη να τις μοιραστεί με την γυναίκα του, σε μία επιστολή του τον Δεκέμβριο του 1871: «Όλα λοιπόν πρέπει να τα θίξω και το μαρτύριον του Πατριάρχου, και τα κυριότατα άθλα της Επαναστάσεως, και την εθνική εξέγερσιν, και την πανήγυριν της ημέρας, και την φιλοξενία της Ρωσίας και...και...και δεν ηξεύρω πόσα και πόσα».⁵⁸

Ο Βαλαωρίτης θεωρούσε ότι ο χαμός του Πατριάρχη προκάλεσε στους οπλαρχηγούς πέρα από την θλίψη και την δίψα για εκδίκηση. Παρατηρούσε, ότι μετά την κατάρτιση του Ελληνικού Βασιλείου η ψυχή του ελληνισμού, αν και ήθελε να δράσει, έμενε αδρανής. Επομένως, «το μαρτύριο του Πατριάρχη υπενθύμιζε τον όρκο της Επανάστασης και την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων». Ο ίδιος, όπως πολύ χαρακτηριστικά σημειώνει ο ποιητής, «λειτούργησε ως σύμβολο επικείμενης ανάστασης και ως σύμβολο ελπίδας για την αποκατάσταση της Ελληνικής φυλής», εφόσον τόσο η απελευθέρωση ενός μικρού τμήματος γης όσο και η προσπάθεια των μεταγενέστερων διανοούμενων να αφυπνίσουν τον ελληνισμό απέτυχε, το μαρτύριο του Πατριάρχη θα ήταν αυτό, που θα λειτουργούσε καταλυτικά προς αυτή την κατεύθυνση.⁵⁹

Επιπλέον, το μαρτύριό του θα μπορούσε να ενταχθεί σε δύο ιστορικά σχήματα κατά τον Παπαθεοδώρου, «στο σχήμα της «Τουρκοκρατίας» και στο σχήμα της «Μεγάλης Ιδέας». Σε ό,τι αφορά το πρώτο σχήμα, το μαρτύριο αποκτά τις διαστάσεις της «πρωταρχικής» ηρωικής θυσίας, από την οποία απορρέει η ελληνική επανάσταση ως «εκδίκηση» για τον πατριάρχη, και επομένως ο Πατριάρχης είναι ένας «πρωτομάρτυρας» της επανάστασης και ένας «νεομάρτυρας» της χριστιανικής πίστης. Σε ότι αφορά τη Μεγάλη Ιδέα, το μαρτύριο υπενθύμιζε το «συμπλήρωμα της πράξης» του Εικοσιένα και της ολοκλήρωσης των εθνικών πόθων».⁶⁰

Το τελευταίο ποίημα του Βαλαωρίτη, που δεν πρόλαβε να εκδώσει ο ίδιος, ήταν ο «Φωτεινός». Έδωσε και σ' αυτό το ποίημα ως τίτλο, το όνομα του κεντρικού ήρωα. Στην περίπτωση του Φωτεινού, μάλιστα, ο ποιητής έψαξε να βρει ένα όνομα «ψιλόν, ευάρμοστον εντούτοις με συμβολική αξία, εφάμιλο με τα μυθικά ονόματα του «Αστραπόγιαννου» και του «Διάκου».⁶¹

⁵⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 145.

⁵⁹ Ο Ανδριάς του Αοίδιμου Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Προσφώνησις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, σ. 7-8.

⁶⁰ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 267-268.

⁶¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 53.

Ο Φωτεινός ήταν ένας εβδομηντάρης κλέφτης πολέμαρχος που ζούσε μαζί με τον γιο του στην Λευκάδα. Η εποχή στην οποία αναφέρεται η υπόθεση του έργου ήταν ο 14^{ος} αιώνας, τότε που η Λευκάδα ήταν υπό την κατοχή των Φράγκων. Ο ήρωας, παρά τα εβδομήντα του χρόνια, τολμά και υψώνει ανάστημα στον κατακτητή και τιμωρείται γι' αυτό. «Ο γερο-Φωτεινός με την συνεργασία του Βαλαωρίτη έχει κάνει σωστά τους λογαριασμούς του και είναι έτοιμος να πεθάνει πολεμώντας».⁶² Ο ίδιος, ως εκπρόσωπος των κλεφτών, θα στραφεί εναντίον του Ευρωπαίου εχθρού αυτή τη φορά.

Όλοι οι ήρωες του ποιητή έχουν ένα κοινό χαρακτηριστικό, όλοι χάνονται για την πατρίδα, συνθέτοντας ένα εθνικό μαρτυρολόγιο, που για τον ίδιο, ήταν ένας τρόπος να επαναφέρει στην συλλογική μνήμη τους λόγους που χάθηκαν και το χρέος που έχουν οι νεότεροι απέναντι σ' εκείνους και την πατρίδα. Στον στίχο «Μη λυσμονείτε το σχοινί, παιδιά του Πατριάρχη»,⁶³ στο ποίημα που ο Βαλαωρίτης αφιέρωσε στον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Έ, συμπυκνώνεται όλη η προσπάθεια του να κινητοποιήσει τους νέους Έλληνες μέσα από το μαρτύριο των ηρώων του.

Μέσα από την εξύμνηση του εθνικού μαρτυρολόγιου ο Βαλαωρίτης εκπληρώνει το χρέος του απέναντι στους ήρωές του, απέναντι στην ιδεολογία της Μεγάλης Ιδέας και απέναντι στον ρόλο της ποίησής του. Όπως ο ίδιος εξομολογείται στον φίλο του Ανδρέα Λασκαράτο τον Οκτώβριο του 1859, μέλημά του δεν ήταν να πετύχει μέσω της ποιητικής του δημιουργίας «επαίνους και δόξα, αλλά να ρίξει ένα τρισάγιο στους πεθαμένους που κείτονται λησμονημένοι μέσα στα χορταριασμένα τους μνήματα».⁶⁴

Η υπενθύμιση των αγώνων για απελευθέρωση και των μαρτυριών που υπέστησαν οι ήρωές του, πίστευε ότι θα λειτουργούσαν καταλυτικά στην ενίσχυση της Μεγάλης Ιδέας. Θα διέγειραν αισθήματα αγάπης για την πατρίδα και θα γεννούσαν την ελπίδα στους νεότερους για την επίτευξη των εθνικών στόχων. Η επιλογή των ηρώων από τον χώρο του «κλεφταρματολισμού» και της εκκλησίας, από τον ποιητή καταδεικνύει την πίστη του στην αδιάρρηκτη ενότητα ελληνισμού και χριστιανισμού. Αυτά είναι για τον ποιητή και τα «όπλα» των Ελλήνων για την διεκδίκηση της ελευθερίας τους η αγάπη για την πατρίδα και η αγάπη στον θεό. Ο θεός είναι ο πιο

⁶² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, Εστία, Αθήνα, 2013, σ. 29.

⁶³ Ο Ανδριάς του Αοίδιμου Πατριάρχη Γρηγορίου Έ, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Προσφώνησις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 15.

⁶⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 257

δίκαιος κριτής για εκείνον γι' αυτό θα σταθεί δίπλα στον δίκαιο αγώνα τους κατά των αλλόπιστων.

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί, ότι όλοι οι πρεσβευτές της Μεγάλης Ιδέας στην ποίηση του Βαλαωρίτη, αποτελούσαν πρόσωπα ιστορικά, για τα οποία ο ίδιος μπόρεσε στην διαδικασία της ιστορικής έρευνας, πριν τα παρουσιάσει στο κοινό του. Σίγουρα σ' αυτό, τον βοήθησε και η ένθερμη φιλία του με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο και τον Κωνσταντίνο Σάθα. Μάλιστα, σε επιστολή του προς τον δεύτερο γράφει: «Αν έχεις θέμα τι άξιον της ηρωικής ποήσεως αναγόμενον εις την αρματολικήν εποχήν, θα σου είμαι υπόχρεος αν μου το δώσης».⁶⁵

Στα προλεγόμενα του «Διάκου» αναφέρει: «περιγράφων την εν Θερμοπύλαις μάχην προέκρινα πανταχού τας δοκούσας μοι ακριβεστέρας πληροφορίας, συνειδώς τι η δημοτική Ελληνική ποίησις εκ των μυθών της ιστορίας».⁶⁶ Στο ίδιο ποίημα, θέλησε να συνδυάσει τον θάνατο του Διάκου με τον απαγχονισμό του Πατριάρχη, και σ' αυτή την περίπτωση ο ποιητής μελέτησε με μεγάλο ενδιαφέρον και υπευθυνότητα τις ιστορικές πηγές και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, ενώ πίστευε ότι η μάχη στις Θερμοπύλες του Διάκου έγινε στις 14 Απριλίου, και όπως υποστήριζε «ησθάνθη δε ανέκφραστον αγαλλίασιν ότε εύρον τον κρίκον, δι ου συζεύγνυτο η φρικωδεστάτη του Διάκου τελευτή μετά της απαγχονίσεως του Πατριάρχου Γρηγορίου», σε έρευνά του στις σελίδες του Φιλήμονος και του Τρικούπη, διαπίστωσε ότι έγινε στις 23 του ίδιου μήνα.⁶⁷ Η ιστορική αυτή πληροφορία φαίνεται προς στιγμή να του ανατρέπει τα σχέδια, αλλά αποφάσισε, τελικά, να χρησιμοποιήσει ποιητική αδειά την ίδια ημερομηνία.

Στα προλεγόμενα του ποιήματος η «Κυρά Φροσύνη» διατυπώνεται με σαφήνεια η άποψή του για τον ιστορικό χρόνο. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «Διατρέχων την νεωτέρα Ελληνικήν Ιστορίαν από της πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της εθνικής ημών αποκαταστάσεως, παρετήρησα ότι αι εποχαί άπασαι συγχωνεύονται, ότι τα διαστήματα εκλείπουσι και ότι η χρονολογία αποβαίνει περιττή». Σε άλλο σημείο διευκρινίζει ότι «Η σελίς αύτη της Ελληνικής Ιστορίας, η περιλαμβάνουσα τετρακοσίων ετών παθήματα και ελπίδας, σύγκειται εκ μιάς μόνης περιόδου», επομένως «κατ' εμέ είναι παντή εις την δεκάτη έκτην ή δεκάτην ένατην εκατονταετηρίδα, αρκεί ο χαρακτήρ αυτού να είναι τοιούτος, ώστε να δύναται να

⁶⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, σ. 29.

⁶⁶ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ 25.

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 224.

περιληφθή εις την ηρωικήν ημών εποχήν.»⁶⁸ Επομένως, ο ποιητής επέλεγε ιστορικά πρόσωπα, περιέγραφε ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος χωρίς να εμμένει στην ιστορική περίοδο όπου εντάσσονταν, αλλά δίνοντας έμφαση στο αν ικανοποιούν τον ρόλο τους στην ποίησή του, δηλαδή αν τα ιστορικά πρόσωπα μπορούσαν ν' αποτελέσουν πρότυπα για τους νεότερους και αν οι λυρικές περιγραφές των γεγονότων μπορούσαν να «αφυπνίσουν» το εθνικό φρόνημα των νεοελλήνων.

Η ποίηση του Βαλαωρίτη δεν έχει «αίτημα ιστορικό αλλά ένα αίτημα με ιστοριογραφικό χαρακτήρα». Το λογοτεχνικό του έργο λειτουργεί μέσα σ' ένα πλαίσιο ιστοριογραφίας. Ο ίδιος εμπνέεται από την ιστοριογραφία του Εικοσιένα.⁶⁹ Η ιστορία είναι η αλήθεια και οι ήρωές του αληθινά πρότυπα. «Η προσήλωση του ίδιου στον ρομαντικό ιστορισμό και στα «εθνικά μαρτυρολόγια» ήταν κάτι παραπάνω από μια σύμβαση αληθοφάνειας, ήταν μια ρητορική στρατηγική για την διάδοση της αντίληψης ότι η «ανολοκλήρωτη επανάσταση» του Εικοσιένα έπρεπε να συμπληρωθεί».⁷⁰

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ

Ο σκοπός της ποίησης για τον Βαλαωρίτη ήταν, να δώσει το εναρκτήριο σάλπισμα του αγώνα για «εθνική αποκατάσταση», να υπενθυμίσει στους συμπατριώτες του ότι δεν θα έπρεπε να συμβιβαστούν με τα στενά όρια του νέου ελληνικού κράτους, αλλά να μεταλαμπαδεύσουν το μήνυμα της ελευθερίας σε όλους τους «αλύτρωτους» Έλληνες.

Για να εκπληρωθεί ο σκοπός αυτός, εργαζόταν μέσω της ποίησής του αλλά και μέσω της πολιτικής δράσης του. Οι δύο του ιδιότητες λειτουργούσαν εναρμονισμένα και σε σύμπνοια χωρίς ποτέ η μία να αντιβαίνει ή να παρακωλύει τον σκοπό της άλλης. Σε επιστολή του στον Ανδρέα Στράτο αναφέρεται στην ταύτιση της πολιτικής και ποιητικής του δράσης, επισημαίνοντας ότι τα πολιτικά γεγονότα αποτελούν πηγή έμπνευσης για τον ίδιο, «η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα ήταν πολιτικό πρόγραμμα αλλά συγχρόνως ήταν και θέμα της εθνικής ποίησης»⁷¹, η πολιτική και η ποίηση στρατεύονται από κοινού για την εκπλήρωση ενός σκοπού, την απελευθέρωση

⁶⁸ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός, ό.π., σ. 9-10

⁶⁹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ρομαντικά πεπρωμένα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής», ό.π., σ. 170.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 166.

⁷¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, επιμ. (Γ.Π Σαββίδης Νίκη Λυκούργου), ό.π., σ. 293.

του γένους. Για τον πολιτικό χαρακτήρα της ποίησής του, αναφέρεται και σε μία επιστολή του προς τον Παναγιώτη Χιώτη, λέγοντας ότι «η νέα Ελληνική ποίηση είναι κατ' εμέ άρτος επιούσιος, ου μην αλλά πολιτικόν πρόγραμμα δια την Ελλάδα». ⁷²

Η σχέση αλληλεπίδρασης που υπάρχει ανάμεσα σ' εκείνον και το έθνος αποτελεί προϋπόθεση για να εκφραστεί ποιητικά. Γράφει χαρακτηριστικά: «το είδος της ποίησής μου δεν δύναται να υπάρξει όταν το έθνος κοιμάται. Εγώ δεν δύναμαι να ψάλλω παρ' όταν το έθνος μου βρυχάται, δεν οιστρηλατούμαι παρ' όταν η Ελλάς οιστρηλατείται. Τότε τα οστά των τεθνεώτων εγείρονται ενώπιόν μου ... στιχουργώ τότε, αγορεύω, δαιμονίζομαι». ⁷³

Σε αυτό το κεφάλαιο θα επικεντρωθώ στην προσπάθεια του Βαλαωρίτη να αφυπνίσει το έθνος μέσα από την ποίησή του, αλλά κρίθηκε απαραίτητο, να επισημανθεί ότι κάθε ποιητική έμπνευση του Βαλαωρίτη είναι στενά συνυφασμένη με την πολιτική του δράση. Μάλιστα, κάποια από τα λογοτεχνικά μοτίβα που, επαναλαμβανόμενα, συναντάμε στην ποίησή του και παραπέμπουν στην Μεγάλη Ιδέα τα εντοπίζει κανείς και στους πολιτικούς του λόγους.

Ειδικότερα, τα λογοτεχνικά μοτίβα που χρησιμοποιεί ο ποιητής για να κινητοποιήσει το έθνος να αγωνιστεί για την ανεξαρτησία του και να δηλώσει την εθνική παλιγγενεσία είναι: η «Ανάσταση», η εποχή της «Άνοιξης», και τα « Αφρισμένα κύματα» που συμβολίζουν την καταπιεσμένη οργή του έθνους για τον «ξένο δυνάστη». Μέσα από εικόνες που συναντάμε σε κείμενα της εκκλησιαστικής γραμματείας, ⁷⁴ αλλά και στην φύση που στην επτανησιακή λογοτεχνία έχει πάντα μια σχέση αλληλεπίδρασης με τους ήρωες, ο ποιητής θέλει να τονώσει την ελπίδα των Ελλήνων για την απελευθέρωση. Επιπλέον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο ίδιος χρησιμοποιήσει και πολλά σχήματα λόγου για να εκφράσει την εθνική παλιγγενεσία: παρομοιώσεις, μεταφορές, προσωποποιήσεις και πολλές οπτικές και ακουστικές εικόνες. Όπως σημειώνει και ο ίδιος στα προλεγόμενα του Διάκου «Την ιδέα αυτή πολυειδώς και πολυτρόπως ηθέλησα να διατρανώσω και να εμψύξω εις το στιχούργημά μου». ⁷⁵ Από την άλλη πλευρά, τα εμπόδια στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα προέρχονται κυρίως από το εξωτερικό για τον Βαλαωρίτη, γι' αυτό μέσα από το

⁷² Στο ίδιο, σ. 291.

⁷³ Στο ίδιο, σ. 293.

⁷⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, ό.π., σ. 147.

⁷⁵ *Αθανάσης Διάκος Αστραπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας, Αθήνα, 1867, σ. 38.

λογοτεχνικό μοτίβο του «ξένου» επιλέγει να συμβολίσει τους «εχθρούς» που θέτουν εμπόδια στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα.

«ΑΝΑΣΤΑΣΗ»

Στο ποίημα «Κλέφτης», που ανήκει στην ποιητική συλλογή «Στιχουργήματα» και εκδόθηκε το 1847, ο ποιητής μέσα από μία ηχητική εικόνα σημειώνει ότι θα έρθει η στιγμή της απελευθέρωσης, η φύση και οι άνθρωποι θα πάνσουν πλέον να θρηνούν και θα γιορτάσουν το ευτυχές γεγονός.

*«Λευκάτα! Ως και τα πτηνά στον τάφο σου γογγύζουν!
Κοιμήσου τώρα ήσυχος ίσως θα έλθει η ώρα
Αγέρωχος να υψωθεί η δύστυχής σου χώρα
Κι αντί ν ακούης τους κλαυθμούς περιστέρας αγρίας
Ίσως θ' ακούσεις άσματα φωνές, ελευθερίας»⁷⁶*

Στην ποιητική συλλογή «Μνημόσυνα» που δημοσιεύτηκε το 1857, δηλαδή την ίδια περίοδο που ο Βαλαωρίτης εξελέγη βουλευτής Λευκάδος, τον Μάρτιο του 1857, συμπεριλαμβάνεται το ποίημα «Ο Δήμος και το καρυοφύλλι του». Ένα ποίημα, που αναφέρεται στη γνωστή σχέση του πολεμιστή με τη φύση και το όπλο του. Ο Δήμος αντιλαμβάνεται το τέλος του και ανακοινώνει στα παλικάρια του τις τελευταίες του επιθυμίες. Μέσα από το μοτίβο της «Ανάστασης» ο ποιητής θέλει να αποτυπώσει τον ξεσηκωμό του έθνους.

*« ..Τρέχα Σουλιώτη τρέχα.
Η μάνα μας εξύπνησε απ' τον βαθύ τον ύπνο
Και μέσα από το μνήμα της φωνάζει τα παιδιά της
Το χέρι να της δώσουνε την πλάκα να σηκώσει.
Πέταξε, ανέβα στα βουνά, ν' ακουρμαστής, ν ακούσης
Να ιδής τη νεκρανάσταση, να ζεσταθι η καρδιά σου.»⁷⁷*

*«Σύρε στη μαύρη μάνα σου, σύρε και συ να δώσης
Τ' ανδρεία σου γεράματα. Το έρμο σου κουφάρι
Και πέσε ν' αποκοιμηθής θ' αναστηθή το Σούλι!»⁷⁸*

⁷⁶ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου, Στιχουργήματα, ό.π., σ. 24.

⁷⁷ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 55.

⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 56.

Με την φράση « τ' ανδρειωμένου ο θάνατος δίνει ζωή στη νιώτη»⁷⁹ από το ποίημα ο «Δήμος και το καρυοφύλλι του», καταδεικνύεται η πρόθεση του ποιητή να τονίσει ότι ο θάνατος δεν σηματοδοτεί το τέλος αλλά την αρχή της προσπάθειας που θα οδηγήσει στην αναγέννηση του έθνους. Στο ποίημα «Σαμουήλ», που ανήκει στην ίδια ποιητική συλλογή, ο ήρωας επιλέγει τον θάνατο από το να πέσει στα χέρια των απίστων, είναι σαν να ξέρει ότι ο θάνατος για την πατρίδα δεν είναι το τέλος αλλά η αρχή ενός «δίκαιου» αγώνα. Το ποίημα αναφέρεται στην σθεναρή αντίσταση των Σουλιωτών, αλλά και στη συνθηκολόγησή τους, τελικά, με τους Τούρκους, σύμφωνα με την οποία, έπρεπε να παραδώσουν την μαρτυρημένη στον εχθρό. Ο Σαμουήλ με λίγους ηλικιωμένους ήταν οι μόνοι εναπομείναντες στο Σούλι. Ο πρώτος πήρε την πρωτοβουλία να πεθάνουν όλοι βάζοντας φωτιά στα εκρηκτικά, παρά να πέσουν στα χέρια του εχθρού. Οι εικόνες που περιγράφονται στους επόμενους στίχους παραπέμπουν στην «γέννα του πυρός», τονίζεται έτσι από τον ποιητή ότι μέσα από μία διαδικασία τιμωρίας το έθνος έπρεπε να αναγεννηθεί.

*«Μια φλογερή σταλαματιά απ' του θεού το γαίμα
Αστροπελέκια επέσανε, βροντάει ο κόσμος όλος
Λάμπει στα σύγνεφα η εκκλησιά, λάμπει το μαύρο Κούγγι
Τι φοβερή κεροδοσά πωλαβε στη θανή του
Το Σούλι το κακότυχο, και τι καπνό, λιβάνι!..»⁸⁰*

Στον « Κατζαντώνη» ο εφιάλτης που στοιχειώνει τον ύπνο του Αλή Πασά συμβολίζει την φόβο του για τον ξεσηκωμό που προετοιμάζεται:

*«Ο πλάτανος σαν ένιωσε 'ς τη ρίζα του το γαίμα,
Αλαίμαργα το ρούφηξε να μη το πιει το χώμα,
Κ' εστοίχισε κ' εθέριασε κι άπλωσε τα κλονάρια
Τόσο χοντρά κι ατάραγα και τόσο φουντωμένα,
Που ταβλεπ' ο Αλή Πασάς τη νύχτα 'ς τω νειρό του
Κ' εφώναζε κ' ελάμπαζε μην ελθ' εκείν' η μέρα
Που τα κλαριά του πλάτανου την Πόλη θα πλακώσουν.»⁸¹*

Στην συλλογή συμπεριλαμβάνεται και ο ύμνος που δημιούργησε ο Βαλαωρίτης για τον θάνατο του Δ. Σολωμού. Ο ποιητής απευθύνεται στο «αηδόνι» λέγοντας:

«Ναζευρες πόσα κόκκαλα

⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 48.

⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 74.

⁸¹ Στο ίδιο, σ. 97.

*Και σπλαχν' ανδρειωμένα
Στο μνήμα ξαπλωμένα
Με σε το καρτερούν
Το λάλημα του τ' άκουσαν
Στην πρώτη παρουσία
Σαν του πολέμου σάλπιγγα
Σαν πρώτη τρικυμία*⁸²

Σε άλλο σημείο του ίδιου ποιήματος:

*«Τώρα τα κρύα κόκκαλα
Ποιος θαλθή να τα κράζη
Ποιος άγγελος ανάσταση
Θα λθη να τους φωνάξη»*⁸³

«Ο θάνατος και ο χαμός δεν ήταν για τον ποιητή κάτι απρόσιτο αλλά ένα καθημερινό δράμα, που για ν' αντιμετωπιστεί χρειάζεται θάρρος και υπομονή». Συχνά η συλλογική κατάπτωση του ελληνισμού ταυτιζόταν συμβολικά με τον θάνατο.⁸⁴ Αυτόν, όμως, θα τον ακολουθούσε η ανάσταση και η αναγέννηση, που έπρεπε κανείς να έχει καρτερικότητα για να την βιώσει.

«Για τον Βαλαωρίτη η επέτειος της 25^{ης} Μαρτίου αποτελεί σύμβολο «ανάστασης» του γένους αλλά και συνέχειας του Εικοσιένα ως «ανολοκλήρωτης Επανάστασης» που εκβάλλει μέσα στη Μεγάλη Ιδέα».⁸⁵ Γι' αυτό τον λόγο στο ποίημά του «Εικοστή πέμπτη Μαρτίου. Ευαγγελισμός – Ελληνισμός», γραμμένο το (1859), επιζητά με τους ακόλουθους στίχους την ανάσταση του γένους:

*«Ξυπνάτε, εσείς που κοιτέστε, ξυπνάτε όσοι κοιμάσθε
Το θάνατο όσοι εγευτητε, τώρα ζωή χορτάστε»*⁸⁶

Το ποίημα «Ο Ασπασμός Προς την μητέρα Ελλάδα», γράφτηκε το 1864, δηλαδή την εποχή που πραγματοποιήθηκε η Ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος. Ο ποιητής θέλησε να προσδώσει έναν ενοποιητικό χαρακτήρα στο ποίημά του, σε μία περίοδο που ο ίδιος ως πληρεξούσιος στην Αθήνα, ήδη από τις πρώτες μέρες της διαμονής του, αντιλήφθηκε ότι οι έριδες δεν επέτρεπαν την μεθοδευμένη εργασία για πολιτική και στρατιωτική οργάνωση με στόχο την απελευθέρωση των υπόδουλων

⁸² Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 142.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 152.

⁸⁴ Αρ. Βαλαωρίτης- ένας ρομαντικός, επιμ. (Νάνος Βαλαωρίτης), ό.π., σ. 29.

⁸⁵ Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π., σ. 76.

⁸⁶ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 166.

Ελλήνων και επέκταση των ορίων με πρώτο σταθμό τα Επτάνησα.⁸⁷ Οι ήρωες που πέθαναν για την απελευθέρωση της Ελλάδας, είναι αυτοί που στην ποίησή του επιζητούν οι Έλληνες να αγωνιστούν μονιασμένα για την ανάσταση της χώρας.

«Να ξερεις πως επλέρωσαν τη νεκρανάσταση σου!

Κάθε φορά που σφύριζε κι έσφαζε το σπαθί σου

Εμείς...ποδοκυλίσματα και ξύλο και κρεμάλα.»⁸⁸

Στο τελευταίο ποίημα του Βαλαωρίτη, τον «Φωτεινό», γραμμένο το 1878, ο ποιητής προβάλλει την σύνδεση ελληνισμού- χριστιανισμού, όταν στην περιγραφή του πύργου του Φωτεινού τονίζει ότι συνυπήρχαν τα όπλα και η εικόνα της ανάστασης του χριστού, επισημαίνοντας ότι οι Έλληνες έχοντας πίστη στον θεό και ως παράδειγμα τους αγώνες των κλεφτών θα καταφέρουν να αναγεννηθούν :

*«Μέσα δεν είχε χώρισμα ο φτωχικός ο πύργος
Κι απ' άκρη σ' άκρη ειν' ανοιχτός. Ολόγυρα στον τοίχο
Κρέμονται τα δοξάρια του, με το σπαθί μια ζώστρα,
Ένα πελέκι σκαλιστό σιδεροστειλιασμένο,
τ' ακείμητο καντήλι του εμπρός σε μια εικόνα
πόδειχνε την Ανάσταση, κ' έφερνε κρεμασμένη,
σαν τάμα, σαν προσκύνημα, τη φοβερή σφεντόνα.»⁸⁹*

Σε άλλο σημείο του ίδιου ποιήματος ο Φωτεινός ζητά από την κόρη του Θοδούλα την εικόνα της Ανάστασης και σημειώνει τον λειτουργικό της ρόλο:

*«Θοδούλα, την εικόνα μου π' Ανάσταση μου τάζει
Για το νεκρό το Γένος μου και για το λείψανό μου»⁹⁰*

Η ΑΝΟΙΞΗ

Η φύση στην Επτανησιακή λογοτεχνία αλληλοεπιδρά με τους ήρωες. Γι' αυτό, στην ποίηση του Βαλαωρίτη, οι άσχημες καιρικές συνθήκες παραπέμπουν στην σκλαβιά, ενώ η Άνοιξη στην αναγέννηση της φύσης και του έθνους.

Στον «Κατζαντώνη» ο ποιητής επισημαίνει ότι η εποχή της Άνοιξης θα είναι συμβολικά η χρονική στιγμή της απελευθέρωσης του γένους.

*«Σαν τη βροχή της Άνοιξης το χώμα θα ποτίση,
Για να φυτρώσει ελευθεριά επλάκωσε η ώρα.»⁹¹*

Στον «Διάκο» επαναλαμβάνεται το ίδιο μοτίβο. Στα προλεγόμενα μάλιστα του ποιήματος, ο ποιητής αναφέρεται σε δύο μοτίβα, που στην ποίησή του, ταυτίζονται με

⁸⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. (Γ.Π Σαββίδης Νίκη Λυκούργου), ό.π., σ. 88.

⁸⁸ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 174.

⁸⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Φωτεινός*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 85.

⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 90.

⁹¹ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 128

την εθνική αναγέννηση, σημειώνοντας, ότι για τον Διάκο «η συναίσθηση του θανάτου εν στιγμή, καθ' ην μετά της ανθοστεφούς ανοίξεως ήρχοντο αναφυόμενοι και οι πρώτοι βλαστοί της εθνικής αναγεννήσεως.»⁹² Σε άλλο σημείο του ποιήματος, στέλνει μήνυμα στη Δύση, ότι η Ελλάδα δεν παραιτείται από τον εθνικό της στόχο.

*«Πως δεν απονεκρώθηκε και πως θ' ανθοβολήση
Τώρα με τα Μαγιάπριλα η δουλωμένη χώρα
Ευλογημεν' η ώρα»⁹³*

Το 1876, σε μία επιστολή στον Π. Χιώτη, ο ποιητής με αφορμή το ποίημά του «Η Πρωτομαρτιά ή το χελιδόνι», εξηγούσε τον ρόλο του χελιδονιού και της άνοιξης στην ποίηση του. Ο ερχομός των χελιδονιών σηματοδοτεί τον ερχομό της άνοιξης και ο ποιητής «το παρέστησε ως αγγελιοφόρον των εγκάρδιων πόθων»⁹⁴ των Ελλήνων. Σημείωνε χαρακτηριστικά: «Όλος ο κόσμος γνωρίζει ότι ο ελληνικός λαός δίδει εις την επάνοδον των χελιδόνων σημασίαν πολύ σπουδαιότεραν εκείνης την οποίαν συνήθως δίδουσιν οι Ευρωπαίοι. Το χαριέστατον τούτο πτηνόν δεν ήτο μόνο δια τον Έλληνα ο πρόδρομος του έαρος ο άγγελος της χαράς, ο παλαιός οικογενειακός φίλος, αλλά ήτο και το σύνθημα της ενάρξεως των εχθροπραξιών κατά των προαιώνιων εχθρών μας.»⁹⁵ Εμπνεύστηκε από αυτό το πουλί για να γράψει έναν ύμνο στην άνοιξη και στην αναγέννηση του ελληνισμού.

*Πέτα πουλάκι μου, γοργά, μη βαρεθής το δρόμο,
Κ' αν εύρης σκέπη φτωχική, και πλούσιο παραθύρι
Κλειστό σαν μάτι βάρυπνο, δίπλωσ' ευθύς στον 'ωμο
Τα χρυσοπράσινα φτερά και γίνου ξυπνητήρι...
Και πες οτ' ήλθ' η άνοιξη, κι ότ' άνοιξη δεν είναι
Να κελαδούν οι περδικοί σιμά στη σαστικιά τους,
Ούτε να νανουρίζουνε τ' αηδόνια τη φωλιά τους
Δεν είναι γάργαρα νερά, όχι πουλί δεν είναι
Ούτε φλογέρα πιστικού, ούτε χλωρά τριφύλλια...
Πες οτ' εδώ την άνοιξη τη φέρνουν καρποφύλλια...⁹⁶*

Ο ερχομός των χελιδονιών λειτουργεί ως προμήνυμα της άνοιξης και πηγή ελπίδας και στον Φωτεινό:

*«Και, πάνω στα κατάχυτα, φωλιές χελιδονίσες
Που δεν επείραζε κανείς, και φέρναν κάθε χρόνο
Μέσα σ' αυτή την κιβωτό χαρά, ζωή κ' ελπίδες»⁹⁷*

⁹² Αθανάσης Διάκος Ασπραπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδέλφειας, Αθήνα, 1867, σ. 5.

⁹³ Στο ίδιο, σ. 59.

⁹⁴ Αρ. Βαλαωρίτης – ένας ρομαντικός, Επιμ. (Νάνος Βαλαωρίτης), ό.π., σ. 131.

⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 130.

⁹⁶ Στο ίδιο, σ. 132.

⁹⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Φωτεινός, Επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 85.

ΤΟ ΚΥΜΑ

Το κύμα συμβολίζει την φυγή του Αλή – Πασά και του αλόγου του στο ομώνυμο ποίημα. Ο Τούρκος «εχθρός» ντροπιασμένος και ανήμπορος ν' αντιμετωπίσει τους Σουλιώτες, τρέχει με το άλογο του να κρυφτεί και η φυγή του παραλληλίζεται με την κίνηση των κυμάτων. Η ορμή των Σουλιωτών για την διεκδίκηση της ανεξαρτησίας τους γίνεται κύμα που παρασύρει τον Αλή Πασά.

*«Μακρὰ τα γένια του, ἄσπρα σα χιόνι,
Το παίρνει ο ἄνεμος σκόρπια τ' ἀπλونهι
Εμπρός στο στόμα του και 'ς το λαιμό του
Λες και το 'χουνε για πινιμό.
Καθὼς τα κύματα με τη νοτιά
Τη νύχτα χάνονται στη σκοτεινιά,
Και δεν χωρίζουνε παρὰ οι αφροί των
Ψηλά που ἀσπρίζουνε 'ς τη κορυφή των,
Έτσι και τ' ἄλογο ἐκεῖνο το βράδυ
Σαν κύμα ἐδιάβαινε μες το σκοτάδι,
Κύμα ολοφούσκωτο και σκοτεινό,
Πῶχει τ' Αλή Πασά γένεια ἀφρό.»⁹⁸*

Με αφορμή, την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου ο Βαλαωρίτης θα επιχειρήσει ν' αποδώσει με το ποίημα «Ο βράχος και το κύμα» την συσσώρευση του αισθήματος της καταπίεσης που προκαλεί η σκλαβιά, το οποίο ψάχνει διέξοδο να εκδηλωθεί. Η διέξοδος για τον ποιητή είναι η εκδίκηση, μέσω αυτής θα ῥθει και η λύτρωση.

*«Βράχε με λεν' ἐκδίκηση. Μ' ἐπότισεν ο χρόνος»
«Σέρνω ἓνα σύγγεφο ψυχαίς, ἐρμιά και καταδίκη
Ξύπνησε τώρα σε ζητούν του ἄδη μου τα ἀχνάρια»⁹⁹*

ΤΑ «ΕΜΠΟΔΙΑ» ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

«Ο ΞΕΝΟΣ»

Με το λογοτεχνικό μοτίβο του «ξένου» επιλέγει ο ποιητής να προβάλλει όσους έθεταν «εμπόδια» στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα και αυτό γιατί οι σκόπελοι που εμπόδιζαν την πραγμάτωση της εκείνη την περίοδο προέρχονταν κυρίως από το εξωτερικό. Ειδικότερα, «η εφαρμογή της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας ερχόταν σε αντίθεση με τα

⁹⁸ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 108.

⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 185.

συμφέροντα, βεβαίως, της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα οποία ευθέως απειλούσε, με την πολιτική του συνόλου ή μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων, σχετικά με το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και με τις ανάλογες εθνικές διεκδικήσεις των υπόλοιπων Βαλκανικών λαών που, όπως και οι Έλληνες, επιδίωκαν και αυτοί τη δική τους εθνική ολοκλήρωση». Για την επίτευξη των αλυτρωτικών τους διεκδικήσεων οι Έλληνες είχαν ανάγκη από ισχυρούς συμμάχους, γι' αυτό εκείνες είχαν ευτυχή κατάληξη μόνο όταν το επιθυμούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Κάτι τέτοιο συνέβαινε όταν οι προσδοκίες των Ελλήνων ευθυγραμμίζονταν με τις προθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και κυρίως της Αγγλίας, ως ισχυρότερης.¹⁰⁰

Ο Βαλαωρίτης σημείωνε ότι θεμέλιο της νέας ελληνικής ποίησης ήταν, «η διηγετική του Ελληνισμού προς τον ξενισμό πάλη».¹⁰¹ Στην θέση του «ξένου», εχθρού στην ποίησή του, βρισκόταν συνήθως ο Τούρκος. Μετά τις αλλεπάλληλες απογοητεύσεις που είχε δεχτεί ο ποιητής, από την διπλωματική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων, και κυρίως της Αγγλίας, στην τελευταία του ποιητική δημιουργία, τον «Φωτεινό», στην θέση του «εχθρού», βρισκόταν ο Ευρωπαίος.

Ο ΤΟΥΡΚΟΣ

Στην ποίηση του Βαλαωρίτη, ο Τούρκος είναι ο εχθρός του έθνους. Ο ποιητής τον προβάλλει κυρίως στο πρόσωπο του Αλή-Πασά, ο τελευταίος παρουσιάζεται ως η πιο αποτρόπαια και προβληματική μορφή στην ποίηση του Βαλαωρίτη ταυτίζεται με τον χάρο και την κόλαση.¹⁰² Ήδη όμως, από τα ποιήματα της νιότης του, το προφίλ του Τούρκου κυριαρχεί στην ποίησή του. Ειδικότερα, στον «Κλέφτη» αναφέρει τα ακόλουθα:

*«Πέφτει ο Τούρκος κατά γης ωσάν θεριό μουγκρίζει,
Δαγκά τη μαύρη γλώσσα του, τα δόντια του τα τρίζει
Ο Κλέφτης από την λύσαν του τα στήθη του επατούσε
Και την καρδιά του που ζεστή ακόμη εχτυπούσε
Την εξερρίζωσε σκληρά, την σφίγγει με μανίαν,
Και τρέχει στην Ελένη του με μίαν χαρά αγρίαν
Την βλέπεις, της εφώναζε, την βλέπεις; Του Χασσάνι
Είν' η καρδιά Ελένη μου κρίνε μου δεν σε φθάνει;*

¹⁰⁰ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, ό.π., σ. 423.

¹⁰¹ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου *Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*, ό.π., σ. 7.

¹⁰² Στο ίδιο, Κλέων Παράσχος, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 131.

*Αλλά εκείνη ήτο βουβή, ήτο χλωμή και κρύα
Κρύα, χλωμ' ήτον και βουβή ως ήταν τα μνημεία
Σ' εσκότωσεν εφώναζε σκληρά κεραυνωμένος
Ενώ στα κρύα χείλη της έστεκέ καρφωμένος.»¹⁰³*

Στα προλεγόμενα του ποιήματος η «Κυρά Φροσύνη», ο ποιητής περιγράφει τον Αλή – Πασά: «Εντός του ευτελούς και πτωχού Τεβελέν εβλάστανε τότε Αλβανός τις νεανίσκος ο Αλής, αληθής ενσάρκωσις του κακού ανταγωνισμός θανάσιμος του Ελληνισμού, καινοφανές και παράδοξον τέρας συγκεφαλαιούν εν εαυτώ πάντα τα ανοσιουργήματα. Ήλθεν εις τον κόσμον, ίνα σφαγιάση παν ιερόν και όσιον. νόσος πανώλης ήτις ολίγον έλειψε να καταφάγη άπασαν τηνΕλληνικήν καρδίαν.»¹⁰⁴ Τον παρουσιάζει, ως «πηγή του κακού», με προορισμό ν' αφανίσει τον ελληνισμό και τον χριστιανισμό. Μέσα από την όλη περιγραφή, διαφαίνεται ότι ο Βαλαωρίτης, είχε μια συντηρητική θρησκευτική οπτική, που τον έκανε να βλέπει τον εχθρό όχι μόνο ως εχθρό της πατρίδας αλλά και ως εχθρό της θρησκείας. Για τον ποιητή, η πάλη της ηρωίδας του «Φροσύνης» απέναντι στον Αλή ήταν μία πάλη «προφανής», και ο ρόλος της ποίησης σ' αυτόν τον αγώνα, ήταν να καταδείξει την νίκη του ελληνισμού και της ορθοδοξίας κατά «του εξολοθρευτικού στοιχείου της κατακτήσεως».¹⁰⁵

Σε άλλο σημείο της εισαγωγής της «Κυρά Φροσύνης», ο ποιητής υποστηρίζει ότι ο Αλή – Πασάς ήταν κατά του θείου εκ φύσεως, αλλά τις αθεϊστικές του αντιλήψεις ενίσχυσαν και οι ιδέες του Διαφωτισμού: «Προς μείζονα δε επί το στυγερώτερον διαστροφήν του τέρατος τούτου συνέτεινεν ου μικρόν και η έμφυτος αυτού περιφρόνησις προς τα θεία. Πολλάκις μαινόμενος εν τη υπεροψία αυτού εξύβριζε την θεότητα και ηγωνίζετο να πείση και τους άλλους ότι πέραν του μνήματος ούτε κρίσις υπήρχε ούτε ανταπόδοσις....Αι ιδέαι, αίτινες εβλάστησαν εν μέσω των αιμάτων της μεγάλης των ογδοήκοντα εννέα επαναστάσεως, φερόμεναι επί της δορικτητικής των Γάλλων αιχμής, εισεχώρησαν και εις αυτό τον σατραπείον του Αλή και συνέτειναν εις επισχυρισμόν όσων περί θεότητος επρέσβευεν.»¹⁰⁶ Οι «αντιδιαφωτιστικές» ιδέες δεν χαρακτήριζαν μόνο τον ποιητή αλλά πολλούς πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του. Μετά τις προσπάθειες για αποκατάσταση του Βυζαντίου και μετά την άνθιση των

¹⁰³ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου, *Στιχουργήματα*, ό.π., σ. 15.

¹⁰⁴ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, *Τόμος Δεύτερος*, ό.π. σ. ιδ'.

¹⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 26.

¹⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 23.

Βαλκανικών εθνικισμών ήταν έντονη η ανάγκη προστασίας της θρησκείας, ως ενός από τα βασικά στοιχεία της εθνικής ταυτότητας.

Στους παρακάτω στίχους από τον «Διάκο» σημειώνεται με έμφαση, ότι η εθνική υπερηφάνεια θα έρθει όταν ο Ελληνισμός διεκδικήσει την ελευθερία του. Τότε θα πάψει να ανέχεται την εξευτελιστική συμπεριφορά του ξένου:

*«Του ξένου το άτιμο ψωμί, πώχει προζύμι πάντα
Φαρμάκια, καταφρόνεςαις, περίγελα και δάκρυ.»
«Το μισοφέγγαρο χρυσό, σαν να 'θελε με πείσμα
Αφού μας έφαγε τη γή, να πιη τον ουρανό μας,»¹⁰⁷*

Ο «ουρανός» ταυτίζεται στην ποίηση του Βαλαωρίτη με τον θεό, η φράση «να πιη τον ουρανό μας», καταδεικνύει ότι για τον ποιητή, σκοπός του εχθρού ήταν να βάλλει την χριστιανική θρησκεία.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ

Αρχικά, πρέπει να σημειωθεί ότι τα Επτάνησα, η πατρίδα του ποιητή, αποτελούσαν μια ξεχωριστή περίπτωση όσον αφορά στην σχέση τους με την Ευρώπη. Αναμφισβήτητα, τα ίδια ήταν πιο κοντά στο ευρωπαϊκό πρότυπο απ' οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ελλάδας. Η Αγγλική κυριαρχία στα νησιά ήταν η τελευταία μετά από μία σειρά κυριαρχιών, καθώς τα νησιά εξαιτίας της γεωγραφικής τους θέσης αποτέλεσαν πεδίο ανταγωνισμού των Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων από τον 12^ο αι.¹⁰⁸ Από το κράτος τους ως τις κοινωνικές τους δομές ή την παιδεία ήταν ο πιο συστηματικά εξευρωπαϊσμένος λαός. Ήταν κοντά τόσο στην πεφωτισμένη Ευρώπη μέσω της Ιταλίας όσο και στην ισχυρή Ευρώπη μέσω των Μεγάλων Δυνάμεων και ειδικά της Αγγλίας.¹⁰⁹ Συγκεκριμένα, από το 1857 και μετά, εποχή που ο ποιητής εκδίδει την ποιητική συλλογή «Μνημόσυνα», παρατηρείται μιας απομάκρυνση από την Δύση και τις ιδέες του Διαφωτισμού. Βέβαια, πρέπει να επισημανθεί, ότι και ο δυτικός κόσμος απομακρυνόταν όλο και πιο πολύ από τις ιδέες του 1789, ήδη από το 1848. Ενώ κυριαρχούν φαινομενικά οι αντιλήψεις της Γαλλικής Επανάστασης, στην

¹⁰⁷ Αθανάσης Διάκος Αστροπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 147.

¹⁰⁸ Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, (2011), «Η πολιτική και ιδεολογική διαδρομή της επτανησιακής πολιτικής elite πριν από και μετά την Ένωση», από: <http://www.enosieptanision.gr/el/history-gr/184-istoria-ioniwnniswn.html>, (21/02/2017)

¹⁰⁹ Σκοπετέα Έλλη, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 88.

πραγματικότητα σημειώνεται μία προσπάθεια που στοχεύει στην εθνική ενότητα και την συλλογική ισχύ και όχι στις αρχές των ατομικών ελευθεριών.¹¹⁰

Καθοριστικής σημασίας ιστορικό γεγονός που δικαιολογεί την αλλαγή στάσης των Ελλήνων, γενικότερα, απέναντι στη Δύση ήταν ο Κριμαϊκός πόλεμος και η στάση που τήρησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις σ' αυτόν. Για πολλούς ιστορικούς, ο πόλεμος αυτός συνέβαλε στην διαμόρφωση της ελληνικής εθνικιστικής ιδεολογίας εκείνη την περίοδο, στην απόκτηση αυτογνωσίας των Ελλήνων και στον προσδιορισμό της θέσης τους τόσο απέναντι στην Ευρώπη όσο και απέναντί στους ομόδοξους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹¹¹ Ενώ αρχικά η σύγκρουση ανάμεσα στην Ρωσία και την Τουρκία γέννησε ελπίδες στον νέο ελληνισμό για την ανάκτηση περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1854 η είσοδος στον πόλεμο της Αγγλίας και της Γαλλίας εναντίον της Ρωσίας και, λίγο αργότερα, ο αποκλεισμός των ελληνικών παραλίων, διέψευσαν τις ελπίδες αυτές.¹¹² Καθώς προσπαθούσαν να πλησιάσουν την Δύση και εκείνη απομακρυνόταν, τα αρνητικά συναισθήματα ήρθαν ν' αντικαταστήσουν το αίσθημα του θαυμασμού.¹¹³

Η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων Αγγλίας και Γαλλίας, οι οποίες επενέβησαν στρατιωτικά στην Ελλάδα για να την εμποδίσουν να διεκδικήσει «τα εθνικά δίκαια», όπως γίνονταν αντιληπτά από τους Έλληνες, απογοητεύσαν τους τελευταίους και, ενώ για εκείνους ο Κριμαϊκός πόλεμος αποτέλεσε αρχικά ευκαιρία, αντιλήφθηκαν στη πορεία, ότι επειδή βρίσκονταν σε λάθος στρατόπεδο μπορεί να ήταν και καταστροφή. Επιπλέον, αλλάζουν και οι σχέσεις της Δύσης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.¹¹⁴ Η τελευταία, με τις μεταρρυθμίσεις του Χάττι Χουμαγιούν δείχνει να θέλει να προσεγγίσει την Ευρώπη. Ο Βαλαωρίτης στο ποίημα ο «Κίτζος και το γέρακι» εκφράζει την έντονη απογοήτευσή του για την στάση της Δύσης, η οποία ένωσε τις δυνάμεις της με τον «Τούρκο εχθρό» και στράφηκε εναντίον της Ελλάδας.

*«Κίτζο, Σουλιώτη, εδιάβαινα, επήγαινα στη Δύσι,
Και σ' άκουσα που στέναζες κ' ήλθα να σε ρωτήσω.
Πες μου και συ τον πόνο σου, πές μου την δυστυχιά σου.
Πουλί δεν είμαι της χαράς, είμαι πουλί θανάτου.*

¹¹⁰ Θάνος Βερέμης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 30.

¹¹¹ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π., σ.90.

¹¹² Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος- Προλεγόμενα, επιμ. (Κ.Θ. Δημαράς), ό.π., σ. 10

¹¹³ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια*, ό.π., σ. 56.

¹¹⁴ Στο ίδιο, σ. 22.

*Πέτα, γεράκι διάβαινε. Εσύ ψηλά στα γνέφη
Έχεις φτερά την αστραπή, φωλιά τ' αστροπελέκι,
Και δεν γνωρίζεις σίδερα και δεν φοβάσαι αφέντη.
Πέτα γεράκι διάβαινε κι αν πας πέρα στη Δύσι,
Και δεν σου κάψουν τα φτερά και κόψουνε τα νύχια,
Πές τους πως μ' ήρες μοναχό που κύτταζα το Σούλι,
Που κύτταζα τη στάχτη του κ' έκλαιγα την ερμιά του.»¹¹⁵*

*«Η Δύσι σε παράδωκε και συ στη Δύσι τρέχεις;
Σα ιδή πως με σταυρώσανε και η Δύσι θα πιστέψη.»¹¹⁶*

Ο Κριμαϊκός επηρέασε την Μεγάλη Ιδέα σε τέτοιο βαθμό, που για πρώτη φορά γίνεται λόγος για «φυγάδευση», «νόθευση», ή και «θάνατο» της Μεγάλης Ιδέας. Η Ελλάδα παρουσιάζεται συμμορφωμένη πολιτικά με τις ευρωπαϊκές επιταγές, τουλάχιστον η «επίσημη» και η «ιδιωτική» είναι σταθερή στο πνεύμα του αλυτρωτισμού με στόχο ως και την Κωνσταντινούπολη.¹¹⁷ Η αντίθεση αυτή είναι εμφανής και στο ποίημα «Ο Κίτζος και το γεράκι», που παρατέθηκε παραπάνω. Ειδικότερα, από τη μία, το γεράκι είναι ελεύθερο και δεν δέχεται περιορισμούς και από την άλλη είναι έκδηλος ο φόβος μήπως η Δύση του «κόψει τα φτερά και τα νύχια», δηλαδή τον συμμορφώσει πολιτικά.

Βέβαια, οι Μεγάλες Δυνάμεις και ειδικότερα η Αγγλία είναι για τον Βαλαωρίτη παράλληλα εχθρός αλλά και σύμμαχος που η χώρα του θα έπρεπε να κερδίσει. Έτσι όταν πραγματοποιήθηκε η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, ο ποιητής εξομολογείται στον φίλο του Ανδρέα Λασκαράτο ότι ήταν γι' αυτόν, «όνειρο χρυσό, όπου κατορθωμένο».¹¹⁸ Για την πραγματοποίηση αυτού του ονείρου, ο ποιητής ήθελε το 1862 να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του στην Αγγλία για την βοήθειά της, και μάλιστα τόνιζε ότι δεν αμφέβαλλε για τις ειλικρινείς προθέσεις της αγγλικής κυβέρνησης και ότι οι συζητήσεις πάνω σ' επουσιώδη ζητήματα θα επιβράδυναν την οριστική επίλυση του ζητήματος.¹¹⁹ Τα «επουσιώδη ζητήματα» στα οποία αναφερόταν ο ποιητής ήταν οι όροι που είχε θέσει η αγγλική κυβέρνηση για να πραγματοποιηθεί η

¹¹⁵ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 54-55.

¹¹⁶ Στο ίδιο, σ. 55.

¹¹⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 283-284

¹¹⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, ό.π., σ. 267.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 79.

ένωση των Επτανήσων με το ελληνικό κράτος. Οι όροι αυτοί είχαν ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων στο εσωτερικό των νησιών, γιατί από πολλούς Επτανησίους θεωρήθηκαν παράλογοι.

Δύο μόλις χρόνια αργότερα, το 1864, όταν ο ποιητής βρέθηκε στην Κέρκυρα, αντίκρισε την καταστροφή των φρουριών της. Η καταστροφή των φρουριών του νησιού ήταν ένας από τους απαραίτητους όρους της βρετανικής κυβέρνησης για να πραγματοποιηθεί η ένωση των Ιόνιων νησιών με το ελληνικό κράτος. Σε επιστολή του προς τη γυναίκα του, ο ποιητής εξομολογούνται ότι τον συγκλόνισε τόσο το θέαμα, ώστε από την συγκίνηση ένιωθε ότι θα σταματήσουν οι παλμοί της καρδιάς του,¹²⁰ γεγονός που υποδεικνύει ότι οι όροι της Αγγλίας δεν συνέχιζαν να αποτελούν «επουσιώδη ζητήματα» για τον ίδιο. Σε επιστολή του χρόνια αργότερα, το 1871, στον ηγέτη των «Ενωτιστών» Κωνσταντίνο Λομβάρδο, επισήμαινε ότι η μόνη διαφωνία που υπήρξε ανάμεσά τους ήταν σχετικά μ' αυτούς τους όρους και ότι ενώ ο τελευταίος πίστευε ότι θα έπρεπε να μην ισχύσουν, ο Βαλαωρίτης είχε την άποψη ότι θα ήταν ασύμφορο εκείνη την στιγμή μπροστά στην Ένωση, να εκφράσουν αντιρρήσεις.¹²¹ Από όσα προαναφέρθηκαν, φαίνεται ότι ο ποιητής ήθελε όσο τίποτα την ένωση των νησιών με την Ελλάδα και συμφωνούσε με τον Κωνσταντίνο Λομβάρδο ότι η Ένωση ήταν ένα βήμα στην εθνική ολοκλήρωση. Στην ελληνική εκδοχή αυτό σήμαινε και την υποστήριξη της Μεγάλης Ιδέας,¹²² επομένως ο φόβος του ήταν, μήπως οι αντιρρήσεις για τους όρους στέκονταν εμπόδιο στην Ένωση και κατ' επέκταση στην Μεγάλη Ιδέα.

Μάλιστα, έσπευσε την ίδια περίοδο να εκφράσει και ποιητικά την αγανάκτησή του απέναντι στην αγγλική πολιτική, με τους στίχους του ποιήματός του «Ασπασμός προς την μητέρα Ελλάδα»:

*«Μας φαίνεται σαν όνειρο! Μας φαίνεται ότι ο ξένος
Μας τρώγει με το μάτι του, αργά μετανιωμένος»¹²³*

Στο ίδιο ποίημα τονίζεται ότι το μόνο που κράτησε ζωντανούς τους Επτανησίους μετά από μία σειρά κυριαρχιών στα νησιά ήταν η ελπίδα για την επανασύνδεση με τον κυρίως ελλαδικό χώρο και περιγράφεται ο «ξένος», την κυριαρχία του οποίου ήταν αναγκασμένοι να υπομένουν:

¹²⁰ Στο ίδιο, σ. 83.

¹²¹ Στο ίδιο, σ. 303.

¹²² Αρβανιτάκης Δημήτρης (2011), *Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο (1848-1864)*, από: <http://imerazante.gr/2011/05/20/26434>, 28.1.2017.

¹²³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 86.

*«Άμετροι χρόνοι επέρασαν!...Αλήθεια, μάνα αλήθεια;
Κι' ως τώρα δεν εμπούρεσαν απ' τ' άχαρα τα στήθια
Όλη την έρμη μας ψυχή να καταπιούν, να πνίζουν.
Οι λύκοι δεν επρόφτασαν το αίμα να ρουφήξουν
Ως την στερνή σταλαματιά. Το λαίμαργό τους στόμα
Εδείλιασε βυζαίνοντας κι άφησε μέσ' ς το πτώμα
Παραιτημένη μια μικρή, μια φλογερή ρανίδα.
Μ' αυτήν εζήσαμε οι φτωχοί. Όλη μας την ελπίδα»¹²⁴*

Στον λόγο που εκφώνησε ο Βαλαωρίτης στην Λευκάδα, μετά την επιστροφή του από την Β' Εθνοσυνέλευση, στην οποία συμμετείχε ως εκλεγμένος πληρεξούσιος, προβάλλεται το προφίλ του Ευρωπαίου «παρατηρητή» και όχι το προφίλ του Ευρωπαίου που θέτει εμπόδια στην Μεγάλη Ιδέα. Τόνιζε χαρακτηριστικά στον λόγο αυτό, ότι «Υπάρχει απαραίτητος ανάγκη δια της διαγωγής αυτού το Ελληνικό έθνος να γίνη αυτοσύστατον, ίνα γέννηθή η πεποίθις, ότι εις τας χείρας αυτού δύναται η χριστιανική Ευρώπη να εμπιστευθή τα μεγάλα της Ανατολής συμφέροντα.»¹²⁵ Παρατηρείται αντιδιαστολή απόψεων ανάμεσα στο ποίημα και στον λόγο που εκφώνησε ο ποιητής. Από τη μία η Ευρώπη παρουσιάζεται να ζηλεύει και να δημιουργεί εμπόδια στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος και από την άλλη το ελληνικό κράτος πρέπει να διεκδικήσει τον σεβασμό της και αυτό θα γίνει μόνο όταν αναπτυχθεί εσωτερικά. Η στάση αυτή καταδεικνύει ότι ο ρόλος της Ευρώπης ως «παρατηρητή», μπορεί να μην άρεσε καθόλου στους Έλληνες, αλλά από την άλλη αντιλαμβάνονταν ότι μόνο με την συμβολή ισχυρών συμμάχων μπορούσαν να κάνουν τις εθνικές τους επιδιώξεις πραγματικότητα. Αναγκάζονταν, έτσι, εκείνη την περίοδο ν' ακολουθήσουν την πολιτική που υποδεικνύονταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις.

Στον «Διάκο», ο ποιητής έχει πλέον αντιληφθεί ότι είναι πολύ δύσκολη η προσέγγιση της Δύσης, όσο οι Έλληνες πλησίαζαν, τόσο εκείνη απομακρυνόταν. Η στάση που τήρησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις στην Κρητική Επανάσταση απογοήτευσε για άλλη μια φορά τον ίδιο. Στα προλεγόμενα του ποιήματος, αναφέρει ότι στόχος του είναι μ' αυτό το έργο να υπερβεί τον ρομαντισμό και να επιμείνει στην ιστορική πραγματικότητα. Προβάλλεται κατ' αυτόν τον τρόπο και η αποστροφή του ποιητή προς την Ευρώπη, καθώς ταυτίζει το ρεύμα του ρομαντισμού με την τελευταία,

¹²⁴ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 172.

¹²⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, ό.π., σ. 99.

σημειώνοντας: «Περιγράφων την εν Θερμοπύλαις μάχην προέκρινα πανταχού τας δοκούσας μοι ακριβέστατας πληροφορίας, συνειδώς ότι η δημοτική Ελληνική ποίησις εκ των μυχών της ιστορίας εκπορευόμενη κυρίως προτίθεται την ακριβή αφήγησιν των γεγονότων... Απέκλινα επομένως τον ρομαντισμόν εφ' ω κακή τύχη αγάλλονται πολλάκις και ενασμενίζουσι φαντασιόκοποι τινές, μιμηταί ξένων εθίμων, ξένων παραδόσεων, ψευδαπόστολοι και εισηγηταί αλλοτρίων δογμάτων, πεποιθώς ότι σχετικώς προς την ηλικίαν και τας περιστάσεις του έθνους τοιαύται νεολογίαι πρέπει καταδικάζονται ως αναχρονισμοί και να εκλαμβάνονται ως μιάσματα ικανά, δια της επιδράσεων αυτών, επικινδύνως να νοθεύσωσι και διαφθείρωσι τον αληθή οργανισμόν της ιθαγενούς γραμματολογίας»¹²⁶

Ο ποιητής στον Διάκο θέλει να αποφύγει τον ρομαντισμό και παράλληλα γράφει ένα ποίημα καθαρά ρομαντικό. Πρέπει να επισημανθεί, όμως, ότι ο ρομαντισμός του δεν έχει το πένθιμο ή πεισιθάνατο στοιχείο που χαρακτηρίζει τον ρομαντισμό της Δύσης ή των συγχρόνων του. «Ο ρομαντισμός του αποτελούσε μια ιστορική πραγματοποίηση».¹²⁷ Το ενδιαφέρον του για τα ιστορικά θέματα επιζητούσε να το ακολουθήσει και ο γιος του, επισημαίνοντάς του ότι ήταν και ο μοναδικός τρόπος να προσεγγίσει τα τελειότερα άσματα: «Απόφευγε όσον οίον τε την ρομαντικήν ποίησιν και κατά προτίμησην θέματα ιστορικά. Εκεί γυμνάζεται ο νούς εκεί ο κάλαμος τρέχει έλευθερος.»¹²⁸

Στόχος του ποιητή στο ίδιο ποίημα ήταν να στείλει μήνυμα στην Δύση ότι η Μεγάλη Ιδέα δεν έσβησε μετά τον Κριμαϊκό. Σίγουρα η αποτυχία των ρομαντικών εξορμήσεων, κατά τη διάρκεια του πολέμου, επηρέασε την Μεγάλη Ιδέα και ο ελληνικός αλυτρωτισμός ήταν απαραίτητο να προσαρμοστεί στις νέες διεθνείς εξελίξεις, ώστε ο μοναδικός στόχος να μην είναι από εδώ και στο εξής μόνο η Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και τα αντίπαλα Βαλκανικά αλυτρωτικά κινήματα.¹²⁹

«Δυνάμωσε μας Πλάστη μου! Για ν' ακουστή στη Δύση

Πως δεν απονεκρώθηκε και πως θ' ανθοβολήση

Τώρα με τα Μαγιόπριλα η δουλωμένη χώρα.

¹²⁶ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, ό.π., σ. 25-26.

¹²⁷ Κλέων Παράσχος, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), ό.π., σ. 2.

¹²⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 170-171.

¹²⁹ Θάνος Βερέμης, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, Αλέξανδρος Κιτρορέφ, *Εθνική ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ό.π., σ. 31.

Ευλογημεν' η ώρα!»¹³⁰

Σε άλλο απόσπασμα του ίδιου ποιήματος φαίνεται ο ποιητής να θεωρεί ότι το μήνυμα της απελευθέρωσης της Ελλάδας θα δημιουργούσε τον ίδιο αντίκτυπο σε Ανατολή και Δύση.

*«Κ' η Θάλασσα μουγκρίζει να τρέξης τ' ακρογιαλία,
Σα φοβερός διαλαλητής, κι Ανατολή και Δύση
Να μάθουν πως γιορτάζουμε τη νεκρανάστασή μας;»¹³¹*

Με το πέρασμα του χρόνου φαίνεται να μεγαλώνει το χάσμα που χωρίζει τον ποιητή από την Δύση. Στα προλεγόμενα του ποιήματος, που εκφώνησε ο ποιητής προς τιμήν του Πατριάρχη Γρηγόριου του Έ το 1871, επισημαίνεται η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων απέναντι στον «άδικο» απαγχονισμό του Πατριάρχη. Συγκεκριμένα, οι Μεγάλες Δυνάμεις προβάλλονται ως «υποστηρικτές» των Οθωμανών στην προσπάθειά τους να δώσουν ένα γερό χτύπημα στον αγώνα και ν' αποθαρρύνουν τον ελληνικό λαό να διεκδικήσει την ελευθερία του. Οι Οθωμανοί απαγχόνισαν τον Πατριάρχη «επί παρουσία των Μεγάλων Χριστιανικών της Ευρώπης Δυνάμεων, ποταπώς τότε και ανάνδρως περιποιουμένων τον ηγεμονεύοντα Μαχμούτ, λάθρα δε υποδαυλιζουσών ίσως και την καθ' ημών λύσσαν του.»¹³²

Το 1878 ήταν μια δύσκολη χρονιά για τον ποιητή, καθώς η υγεία του όλο ένα και χειροτέρευε. Παρ' όλα αυτά τίποτα δεν τον εμπόδιζε να συνεχίζει να εργάζεται για την υλοποίηση του οράματος μιας ελεύθερης Ελλάδας. Βέβαια, δοκίμασε γι' άλλη μια φορά την απογοήτευση, από την αδράνεια της Ελλάδας στον Ρωσοτουρκικό πόλεμο, ο οποίος, κατά τον ίδιο, αποτελούσε μοναδική ευκαιρία για δράση. Όταν μάλιστα δέχθηκε να λάβει μέρος στο κεντρικό κοιτάτο, είχε τονίσει στην Κυβέρνηση ότι ποτέ πλέον η Ελλάδα δεν θα έπρεπε να εξωθήσει σε επανάσταση τους υπόδουλους Έλληνες αν η ίδια δεν ήταν έτοιμη και αποφασισμένη να συμμετάσχει στον αγώνα. Ο ίδιος εργαζόταν από την Λευκάδα για την εξέγερση της Ηπείρου την ίδια περίοδο, και πίεζε με τηλεγραφήματα τον Κουμουνδούρο να δράσει. Αγωνιούσε, γιατί δεν ήταν σε θέση εξαιτίας της κατάστασης της υγείας του να βοηθήσει την εξέγερση από κοντά. Τον Ιανουάριο του 1878 γράφει στην γυναίκα του ότι η είδηση της συνθηκολόγησης

¹³⁰ Αθανάσης Διάκος Αστροπάγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 59.

¹³¹ Στο ίδιο, σ. 76.

¹³² Ο Ανδριάς του Αοίδιμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Έ, Προσφώνησις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 6.

ανάμεσα στην Ρωσία και την Τουρκία ξάφνιασε και απογοήτευσε τους πάντες: «Η Ελλάς ή κάλλιον ειπείν ο Ελληνισμός ασυγγνώστως απώλετο»¹³³

Επιπλέον, η αποτυχημένη εισβολή του ελληνικού στρατού στην Θεσσαλία σε συνδυασμό με το συνέδριο του Βερολίνου, που έκλεινε με ευχές για την διευθέτηση των ελληνοτουρκικών συνόρων, απογοήτευσαν πολύ τον ποιητή, και όχι μόνο τον ίδιο, καθώς οι προσδοκίες των Ελλήνων γενικότερα από αυτό το συνέδριο ήταν μεγάλες. Οι κατηγορίες που προσάπτονταν από λόγιους και δημοσιογράφους της εποχής στον Δηλιγιάννη για την συμμετοχή του στο συνέδριο ήταν πολλές, καθώς θεωρούσαν ότι δεν διεκδίκησε όσα μπορούσε. Οι μαξιμαλιστικές επιθυμίες της κοινής γνώμης δεν ικανοποιήθηκαν από την ημίωρη παρουσίαση των ελληνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο.¹³⁴ Νικητής στο συνέδριο αναδείχθηκε για άλλη μια φορά η Αγγλία, η οποία έχοντας εξασφαλίσει την Κύπρο κατάφερε ν' αποτρέψει τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμποδίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο. Η Ελλάδα το μόνο που εξασφάλισε από το συνέδριο ήταν υποσχέσεις ότι θα ερχόταν σε συνεννόηση απευθείας με την Πύλη για την προσάρτηση Θεσσαλίας και Ηπείρου αλλά όχι της Κρήτης.¹³⁵

Στις 17 Ιανουαρίου του 1879 ο ποιητής γράφει στην γυναίκα του, με αφορμή την άφιξη στην Πρέβεζα της επιτροπής που θα συζητούσε το ζήτημα της διευθέτησης των βόρειων συνόρων, σημειώνοντας ότι: «Προχθές ήλθεν η επίτροπή η μέλλουσα να συναντηθή εις Άκτιον μετά των Τούρκων πληρεξουσίων προς διαρρύθμισιν των νέων Ελληνικών ορίων... Όλοι γνωρίζουν ότι τούτο είναι απλούς τύπος, διότι η Τουρκία δεν θα στέρξη να εκπληρώση κατά γράμμα την συνθήκη του Βερολίνου. Άλλ' αδιάφορον. Μετά την πρώτην άρνησιν οι Επίτροποι της Ελλάδος θ' αποσυρθούν και η λύσις του ζητήματος θ' ανατεθή εις τας δυνάμεις τας υπογράψασας την συνθήκην. Φαντάσου ποία είναι η χαρά των εν Ηπείρω αδελφών!»¹³⁶

Επιπλέον, η αποτυχημένη εισβολή του ελληνικού στρατού στην Θεσσαλία σε συνδυασμό με το συνέδριο του Βερολίνου, που έκλεινε με ευχές για την διευθέτηση των ελληνοτουρκικών συνόρων, απογοήτευσαν πολύ τον ποιητή, και όχι μόνο τον ίδιο, καθώς οι προσδοκίες των Ελλήνων γενικότερα από αυτό το συνέδριο ήταν μεγάλες. Οι κατηγορίες που προσάπτονταν από λόγιους και δημοσιογράφους της εποχής στον

¹³³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 211-212.

¹³⁴ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον- Οι Σατιρικές Εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα (1875-1876)*, Βιβλιοπωλείον Εστία, Αθήνα 2002, σ. 128

¹³⁵ Στο ίδιο, σ. 131.

¹³⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 230.

Δηλιγιάννη για την συμμετοχή του στο συνέδριο ήταν πολλές, καθώς θεωρούσαν ότι δεν διεκδίκησε όσα μπορούσε. Οι μαξιμαλιστικές επιθυμίες της κοινής γνώμης δεν ικανοποιήθηκαν από την ημίωρη παρουσίαση των ελληνικών διεκδικήσεων στο συνέδριο.¹³⁷ Νικητής στο συνέδριο αναδείχθηκε για άλλη μια φορά η Αγγλία, η οποία έχοντας εξασφαλίσει την Κύπρο κατάφερε ν' αποτρέψει τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εμποδίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο. Η Ελλάδα το μόνο που εξασφάλισε από το συνέδριο ήταν υποσχέσεις ότι θα ερχόταν σε συνεννόηση απευθείας με την Πύλη για την προσάρτηση Θεσσαλίας και Ηπείρου αλλά όχι της Κρήτης.¹³⁸

Τον Αύγουστο του 1879, ο ποιητής εξέφραζε τον φόβο του στον φίλο του Τιμολέοντα Φιλήμονα, καθώς οι Τουρκάλβανοι στρέφονταν κατά των Ελλήνων της Ηπείρου και υπήρχε έντονη ανησυχία για σφαγές και ερημώσεις. Όσον αφορά την στάση της Ευρώπης απέναντι στο ζήτημα, ο ποιητής ήταν βέβαιος ότι ούτε η Αγγλία ούτε η Αυστρία θα συνεργαστούν με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις για να πιέσουν την Πύλη. Μόνο συμβουλές και νουθεσίες θα απευθύνουν στην Πύλη σε περίπτωση ρήξης με τον Σουλτάνο. Στο ίδιο ζήτημα αναφέρεται και σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, τονίζοντας ότι ούτε η Γαλλία ποτέ από μόνη της θα προβεί σε εχθρικές κινήσεις κατά της Τουρκίας, υπερβαίνοντας τα όρια της προτροπής ή της παραινέσεως, και η Τουρκία από την άλλη μεριά έχοντας γνώση όλων αυτών δεν επρόκειτο να προβεί σε παραχωρήσεις.¹³⁹

Η στάση της Ευρώπης στο ζήτημα της Ηπείρου και η απογοήτευση από το συνέδριο στο Βερολίνο, είναι εμφανή στην τελευταία ποιητική του δημιουργία, τον «Φωτεινό». Στον φίλο του Τιμολέοντα Φιλήμονα, γράφει εκείνη την περίοδο ότι «το θέμα μου είναι πάντοτε το ίδιο: ανταγωνισμός διαρκής του ελληνισμού κατά της κατακτήσεως του ξενισμού. Άλλοτε είχα να κάνω με την Τουρκοκρατία τώρα δε με την Φραγκοκρατία»¹⁴⁰

Το γεγονός ότι ο Βαλαωρίτης αφορμάται από ένα γεγονός κατά των δυτικών που ανάγεται στον 14^ο αι. και όχι από ένα γεγονός του κοντινού παρελθόντος, δεν προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, αν λάβουμε υπόψιν μας όσα σημείωνε σε επιστολή του στον Ανδρέα Λασκαράτο το 1859, ότι «κατ' εμέ, είναι πάντη αδιάφορο προς τον

¹³⁷ Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασιλείον- Οι Σατιρικές Εφημερίδες και το Εθνικό Ζήτημα (1875-1876)*, Βιβλιοπωλείον Εστία, Αθήνα 2002, σ. 128

¹³⁸ Στο ίδιο, σ. 131.

¹³⁹ Στο ίδιο, σ. 326-327.

¹⁴⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης *Φωτεινός* (επιμ. Γ.Π Σαββίδης), ό.π., σ. 59.

σκοπόν της νέας ελληνικής ποιήσεως, αν το θέμα αυτής ανάγεται χρονολογικώς εις την δέκατην έκτη ή δέκατην ένατην εκατονταετηρίδα αρκεί μόνο ο χαρακτήρ αυτού να είναι τοιούτος, ώστε να δύναται να περιληφθεί εις την ηρωική ημών εποχή». ¹⁴¹

Μπορεί λοιπόν να είχε στόχο με αυτό το ποίημα να τονιστεί η πάλη με τον ξενισμό απ' όπου κι αν προερχόταν. Για τον ποιητή ήταν καταφανές πια ότι τα εμπόδια στην Μεγάλη Ιδέα θέτονταν πλέον μόνο από την Ευρώπη, το εθνικό ζήτημα αντιμετώπιζε τον μέγιστο κίνδυνο, και αυτό δεν ήταν εξαιτίας της εθνικής αντιστάτης της Τουρκίας αλλά εξαιτίας «της ασυγγνώστου αδιαφορείας των πλείστων εκ των πολιτισμένων και χριστιανικών της Ευρώπης Κρατών, ων η εν Βερολίνω υπέρ της Ελλάδος απόφασις εκινδύνευε να λάβη τον χαρακτήρα απλής πλατωνικής ευχής». ¹⁴²

*...την έχτρα την παλιά , που 'ναι θεμελιωμένη
σκληρή , πατροπαράδοτη , άφθαρτη στοιχειωμένη ,
για κάθε ξένη αφεντιά , βαθιά μες τη γενιά μας. ¹⁴³*

Ο ποιητής δεν θα μπορούσε να έχει εμπιστοσύνη στις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες είχαν προδώσει πολλές φορές στο παρελθόν την πατρίδα του, και αυτό φαίνεται από τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιεί για τον «Φράγκο εχθρό» στο ποίημά του. Το μίσος που φαίνεται ότι τρέφει για τους Φράγκους είναι ίδιο μ' αυτό που τρέφει εναντίον των Τούρκων.

*Παληόφραγκοι που πέφτουνε σαν όρνια 'ς τα ψοφίμια,
Εκείνοι πάντα κυνηγοι και πάντα εμείς αγρίμια ¹⁴⁴
Κ εγώ σκουλήκι αγνώριστο, Ο Τζώρτζης ο Γρατζιάνος,
Αφέντης σου παντοτεινός, τύραγνος άρχοντάς σου,
Αυτό το χώμα που πατώ, η πέτραις , τα νερά σου,
Ήμερο κι άγριο κλαρί, τα ' αγέρι σου, η ψυχή σου,
Τα ζωντανά σου, τα παιδιά, το αίμα σου, η τιμή σου,
Όλα δικά μου, μάθε το. Βουνού και λόγκου αγρίμι
είτ' έχει τρίχα είτε φτερό, σιχαμερό ψοφίμι
το διαβατάρικο πουλί, σ' εμέ μονάχα ανήκει
κ' αζίζει το κεφάλι σου λαγόπουλο ή περδίκι.*

¹⁴¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Φωτεινός (επιμ. Γ.Π Σαββίδης), ό. π., σ. 41.

¹⁴² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 233.

¹⁴³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Φωτεινός, ό.π., σ. 71.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 70.

Γι' αὐτ' ὅθε θέλω θα περνῶ, κ' ἐγὼ και τα σκυλιά μου

*Τίποτε δεν ορίζετε, κ' εἶναι κι αὐτὴ σπορά μου.*¹⁴⁵

Μέσα ἀπὸ τα λόγια τοῦ Φράγκου ἀφέντη, ὁ ποιητὴς περιγράφει τὴν ἀλαζονικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ξένου δυνάστη. Τον παρουσιάζει ὡς «αρπακτικό», ὅπως ἀκριβῶς περιγράφει στὸν φίλο τοῦ Τιμολέοντα Φιλήμονα τὴν στάση τῆς Ἀγγλίας στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου: «Ἡ Ἀγγλία καλῶς σκεπτόμενη ἐπήδησεν ἐν τῷ μέσῳ τῆς Ἀνατολῆς, ἤρπασε τὴν Κύπρον καὶ ἔδωσεν εἰς τὸν κόσμον νὰ καταλάβῃ ὅτι τα συμφέροντα τα υλικά ἀπέναντι τῶν αἰσθημάτων τῶν πλατωνικῶν εἶναι πολὺ προτιμότερα. Κατ' ἐμὲ ἤθελα καλύτερα νὰ ἐμέναμεν ὡς ἡμεθα πρὸς τὴν Τουρκίαν, παρὰ νὰ ἔχωμεν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ Ἑλληνισμοῦ τὸν Βρετανικὸν δράκοντα.»¹⁴⁶

Εἶναι τόσο μεγάλη ἡ ἀπογοήτευση τοῦ Βαλαωρίτη ἀπὸ τὴν διπλωματικὴ πολιτικὴ τῆς Ἀγγλίας, πού φτάνει στὸ σημεῖο νὰ προτιμᾷ τὸν Τούρκο ἐχθρὸ ἀπὸ τὸν Ἄγγλο. Ἡ στάση τῆς Ἀγγλίας στὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου εἶναι σαν νὰ ἀναμοχλεύει μνήμες ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ κυριαρχία στα νησιά καὶ οδηγεῖ τὸν ποιητὴ στοὺς ἀκόλουθους στίχους:

Δεν νοιώθεις πὼς τοὺς σιχαίνομαι! Ὅλην αὐτὴ τὴν ψώρα

*Οπόρχεται κάθε φορά καὶ μας δαγκάει τὴν χῶρα!*¹⁴⁷

Μέσα ἀπὸ τα λόγια τοῦ Φωτεινοῦ πρὸς τὸν γιο τοῦ, ὁ ποιητὴς εἶναι σαν νὰ περνᾷ τὸ μήνυμά τοῦ στὶς ἐπόμενες γενιές. Προσπαθεῖ νὰ υπενθυμίζει συνεχῶς τὴν υποχρέωση τῶν νέων πρὸς τὸ γένος καὶ τὴν πατρίδα. Ἐπιδιώκει νὰ τοὺς γαλουχήσῃ με τὸ μίσος γιὰ τοὺς ξένους με στόχο νὰ ῥθεῖ ἡ κατάλληλη στιγμή πού θα ἐκδικηθοῦν, θα δοξάσουν τὸ γένος καὶ θα σώσουν τὴν πατρίδα.

*Με τὴ δική σου ἐκδίκηση νὰ σώσεις τὴν πατρίδα.*¹⁴⁸

Τ' ορκίζεις μ' ὅλη τὴν ψυχή; ...Μου τάξεις τὴ σφεντόνα

Που βράχηκε στὸ αἷμα μου, νὰ τὴ φορεῖς εἰκόνα

Καὶ φυλαχτὸ παντοτινὸ, γιὰ νὰ κρατεῖ ἀναμμένο

*Τὸ πάθος μου τ' ἀκοίμητο πού ἔχω γιὰ κάθε Ξένο, ...*¹⁴⁹

Ἡ ἀπογοήτευση ἀπὸ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου καὶ ἀπὸ τὴν στάση τῆς Ἀγγλίας ἀπέναντι στὸ Ἑλληνικὸ ζήτημα εἶναι φανερὴ σὲ ὅλο τὸ ποίημα καὶ μάλιστα διαφαίνεται

¹⁴⁵ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης *Φωτεινός*, ὁ.π., σ. 77

¹⁴⁶ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Ἐπιστολές καὶ Πολιτικά Κείμενα*, ὁ.π., σ. 324.

¹⁴⁷ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης *Φωτεινός*, ὁ.π., σ. 70.

¹⁴⁸ *Στο ἴδιο*, σ. 79.

¹⁴⁹ *Στο ἴδιο*, σ. 80.

ότι αυτή η αντιπαλότητα έχει βάθος στον χρόνο. Ο ποιητής απογοητευμένος ήδη από την αγγλική πολιτική στο Επτανησιακό ζήτημα δεν θα μπορούσε να ευελπιστεί σε μία αλλαγή της στάσης της Αγγλίας, αντίθετα ήταν πεπεισμένος ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα προωθούν πάντα τα δικά τους συμφέροντα.

Η ΡΩΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΙ

Στην θέση του «ξένου», σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, ήταν ο Τούρκος μαζί με τις Μεγάλες Δυνάμεις και κυρίως η Αγγλία, αλλά δεν αποτελούσαν τους μόνους εχθρούς της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα, οι εξελίξεις της πρώτης δεκαπενταετίας μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο και το Χάτι-Χουμαγιούν είχαν μια σειρά από συνέπειες για τον ελληνικό εθνικισμό. Μία απ' αυτές ήταν το γεγονός ότι έφερναν πιο κοντά την Αθήνα με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και βοηθούσαν στην οριστική εγγραφή της Μακεδονίας, ως αναπόσπαστου τμήματος του ελληνικού έθνους. Η Ανατολική κρίση του 1875-1878 και οι συνθήκες ειρήνης που ακολούθησαν είχαν βαρύτατες συνέπειες όσον αφορά το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μετά τον Κριμαϊκό η Ρωσία, ηττημένη πλέον, εμφανιζόταν ως «προστάτης» των Σλάβων και όχι όλων των ορθόδοξων λαών. Τα Βαλκάνια ήταν πλέον εχθρικά για την Ελλάδα και στη θέση του «εχθρού» της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας συμπεριλαμβάνονταν και οι Βούλγαροι γιατί τα συμφέροντα τους έρχονταν σε σύγκρουση με τα ελληνικά συμφέροντα. Οι αλλαγές αυτές επηρέαζαν οπωσδήποτε και την ελληνική Μεγάλη Ιδέα, η οποία «μεταμορφωνόταν», και ενώ ο σκοπός της μέχρι αυτή την στιγμή ήταν η μεταλαμπάδευση του ελληνικού πολιτισμού στην Ανατολή, τώρα πλέον γίνεται προτεραιότητα η κατοχύρωση συγκεκριμένων εδαφών. Η φαντασιακή συγκρότηση του έθνους δεν γινόταν στη βάση μιας οικουμενικής ορθόδοξης κοινότητας, αλλά πλέον ταυτιζόταν ο ελληνισμός και η ορθοδοξία.¹⁵⁰

Από το 1870 και έπειτα εμφανίζονταν όλο και πιο συχνά αρνητικοί χαρακτηρισμοί για τους Βούλγαρους από την πλευρά των Ελλήνων. Ως Βούλγαροι νοούνταν μόνο οι «εξαρχικοί» και όχι οι βουλγαρόφωνοι της Μακεδονίας, οι οποίοι όντας πιστοί στο Πατριαρχείο δεν ταυτίζονταν με τον Βουλγαρικό εθνικισμό. Η διεκδίκηση των τελευταίων θα αποτελούσε το ζητούμενο τις επόμενες δεκαετίες.¹⁵¹

¹⁵⁰ Σωτήριος Παλάσκας, (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης), *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π., σ. 109-110.

¹⁵¹ Στο ίδιο.

Το 1871 ο Βαλαωρίτης, με ένα ποίημα που αποκαθιστά τη μνήμη του Πατριάρχη, τόνιζε την ανάγκη συσπείρωσης γύρω απ' το Πατριαρχείο. Η θρησκεία αποτελούσε διαχρονικά ενοποιητικό στοιχείο στην ποίησή του, καθώς είχε την πεποίθηση ότι μόνο συσπειρωμένοι οι Έλληνες μπορούσαν να διεκδικήσουν την ελευθερία τους και να εναντιωθούν μπροστά στον εκάστοτε εχθρό. Επιπλέον οι βαλκανικοί εθνικισμοί στηρίζονταν στην θρησκεία, αυτό ήταν σίγουρα ένα στοιχείο που θορύβησε την ελληνική πλευρά και οδήγησε στην αύξηση του θρησκευτικού της ζήλου.

Οι Έλληνες έβλεπαν ως μοναδικό «συμπαραστάτη» στον αγώνα τους τον θεό, πλέον ούτε η ομόδοξη Ρωσία μπορούσε ν' αποτελέσει στήριγμα γι' αυτούς. Ειδικότερα, από τον φιλοδυτικό Τύπο της εποχής προκύπτει ότι ήταν πλέον γνωστό ότι η Μεγάλη Ιδέα των Ρώσων ερχόταν σε αντίθεση με την Μεγάλη Ιδέα των Ελλήνων.¹⁵²

Η ακόλουθη εμπειρία του ποιητή καταδεικνύει αυτήν την επεκτατική συμπεριφορά της Ρωσίας. Συγκεκριμένα, σε ταξίδι του τον ίδιο μήνα στην Βενετία, συνάντησε τον Ρώσο στρατηγό Φεδεγιέφ, τον διευθυντή του αγώνα των Μαυροβουνίων κατά τον πόλεμο. Ο Φεδεγιέφ επεδίωξε να τον συναντήσει και κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους μίλησαν για τις εξελίξεις στο Ανατολικό Ζήτημα. Όταν η συζήτηση όμως έφτασε στη Μακεδονία, ο Βαλαωρίτης περιέγραφε σε επιστολή του προς την γυναίκα του, ότι ο Ρώσος αξιωματούχος του ανέφερε ότι: «πρέπει να είμεθα έτοιμοι να κατάσχωμεν τας παραχωρηθείσας εις ημάς επαρχίας, διότι και η Ρωσία, μόλις οι Τούρκοι διαπράξωσιν ωμότητας εις Μακεδονίαν, θα εισέλθω να την καταλάβω» ο ποιητής οργισμένος του απάντησε ότι «η Μακεδονία είναι ελληνική επαρχία».¹⁵³ Ο εχθρός δεν ήταν πλέον μόνο ο Τούρκος. Η άνθιση των εθνικισμών στα Βαλκάνια άνοιγε επιπρόσθετα μέτωπα για την Ελλάδα.

Βέβαια, μπορεί τα εμπόδια που θα έπρεπε να προσπελάσει η ελληνική Μεγάλη Ιδέα να ήταν πολλά, αλλά στην αντίληψη του Βαλαωρίτη η ελληνική Μεγάλη Ιδέα θα πραγματοποιεί γιατί οι Έλληνες έχουν ως συμπαραστάτη στους αγώνες τους τον ισχυρότερο σύμμαχο τον θεό. Ο ίδιος είχε υιοθετήσει μία ιστορικο-θρησκευτική οπτική, η οποία χαρακτήριζε και την ρομαντική ιστοριογραφία της εποχής. «Η ιστορική του αντίληψη όμως δεν συνδεόταν τόσο με τις παραδοσιακές ερμηνείες όσο με τις νεωτερικές εκκοσμηκευμένες προσλήψεις της ιστορίας που κυριαρχούν στο

¹⁵² Λίνα Λούβη, *Περιγέλωτος Βασίλειον*, ό.π., σ. 130.

¹⁵³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 213.

δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. και έχουν να κάνουν με την υπαγωγή της ιστορίας στην ιδεολογία της «εθναφύπνισης». Σύμφωνα με αυτήν την ιδεολογία, «το αίτημα της ανεξαρτησίας παρουσιάζεται ως νομοτελειακό και εθνικό αίτημα, που καταλύει τις κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες της νεωτερικότητας, στις οποίες εγγράφεται μεταξύ άλλων δυνατότητων και αυτή των εθνικών επαναστάσεων και της δημιουργίας εθνικών κρατών». Η ιδεολογία της «εθναφύπνισης» «επινοεί ένα διυποτακτικό πολιτικό υποκείμενο που πορεύεται προς τον «αυτονόητο» προορισμό του».¹⁵⁴ Ο αυτονόητος προορισμός για το ελληνικό έθνος ήταν, για τον ποιητή, η εθνική ολοκλήρωση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Ο Βαλαωρίτης είχε πολύ στενή σχέση με την γειτονική Ιταλία, σχέση που δεν προέκυπτε μόνο επειδή ήταν κάτοικος των νησιών. Συγκεκριμένα, η οικογένειά του, οικογένεια αρματολών όπως έχει προαναφερθεί, αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Ήπειρο και να καταφύγει στην Λευκάδα, όπου η Ενετική Δημοκρατία της παραχώρησε τίτλους και κτήματα με την υποχρέωση ν' αναλάβουν πολιτικά αξιώματα αλλά να είναι κάτω από την επιρροή των Ενετών.¹⁵⁵ Ο ποιητής σπούδασε σε φημισμένα πανεπιστήμια της Δύσης, στην Ιταλία, Ελβετία και Γαλλία.¹⁵⁶ Επιπλέον, παντρεύτηκε την Ελοΐσία, κόρη του Αιμίλιου Τυπάλδου, καθηγητή ιστορίας από την ελληνική παροικία στην Βενετία. Ο πεθερός του ήταν άνθρωπος των γραμμάτων, φίλος του Παρίνι, του Μόντι, του Φώσκολου, του Μαντζόνι, του Τομμαζέο και άλλων ξακουστών Ιταλών συγγραφέων και ποιητών της εποχής.¹⁵⁷

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν, ότι η σχέση του Βαλαωρίτη με την Ιταλία θα τον έφερνε από νωρίς σε επαφή με τις ιδέες της Ιταλικής ενοποίησης. Μάλιστα, μια σειρά από γεγονότα, φανερώνουν ότι ενστερνίστηκε τις ιδέες αυτές. Ειδικότερα, ένα γεγονός είναι ότι ο ποιητής ως φοιτητής, εξέφρασε την επιθυμία μαζί με άλλους συμφοιτητές του να συμμετάσχουν στην αγώνα για την απελευθέρωση της Ιταλίας αλλά η ιταλική κυβέρνηση δεν δέχτηκε την άρωγή τους.¹⁵⁸ Επιπλέον, ο Κωνσταντίνος

¹⁵⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 165-166.

¹⁵⁵ Κλέων Παράσχος, *Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, (1824-1879)*, στο Νέα εστία, ΝΓ' (Χριστούγεννα 1979), σ. 5.

¹⁵⁶ Στο ίδιο, σ.7.

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ.9.

¹⁵⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. (Γ.Π Σαββίδης Νίκη Λυκούργου), Ίκαρος, 1980, σ. 28.

Λομβάρδος, ηγέτης του μορφώματος των *Ενωτιστών*, στο οποίο ήταν ενταγμένος πολιτικά ο Βαλαωρίτης, ήθελε να συνδέσει το επανησιακό ενωτικό κίνημα με τα ιταλικά κομιτάτα και τη δράση τους το 1862, με τον Γαριβάλδι και τον Βίκτορ Εμμανουήλ Β'¹⁵⁹, και τέλος, ότι ο ίδιος ο Βαλαωρίτης στους πολιτικούς του λόγους, αναφερόταν στην γειτονική χώρα, φέρνοντας ως παράδειγμα τις προσπάθειες των Ιταλών για εθνική ολοκλήρωση για να κινητοποιήσει μέσω αυτών των αναφορών του τους Επτανησίους: «Επτανήσιοι! Η Σικελία, η γνήσια αυτή θυγάτηρ της μητρός Ελλάδος, εγείρεται εκ του τάφου. Ο ήρωας Γαριβάλδης εγύμνωσε υπέρ αυτής την σπάθην και ήδη αγέρωχος και φοβερός κυρήττει αυτήν ελεύθεραν.»¹⁶⁰

Ακόμα πρέπει να σημειωθεί, ότι στενή ήταν, γενικότερα, η επαφή της επανησιακής διανόησης με την Ιταλία, γεγονός που διευκόλυνε την διακίνηση των ιδεών. Επομένως, η Ιταλική ενοποίηση, ενίσχυσε την ένταση του ενωτικού αγώνα στα Επτάνησα. Οι επτανήσιοι προσπάθησαν, μάλιστα, να χρησιμοποιήσουν τις αντιφάσεις της αγγλικής πολιτικής για να προωθήσουν τους στόχους τους. Ειδικότερα, η τελευταία, ενώ υποστήριζε το αίτημα της εθνικής ένωσης στην Ιταλία, το απαγόρευε στα Επτάνησα. Ο Κωνσταντίνος Λομβάρδος σε κείμενο έκκληση προς τις Μεγάλες Δυνάμεις ζητούσε όχι μόνο την Ένωση των Επτανησίων, αλλά και την απελευθέρωση όλης της ελληνικής φυλής, υπογραμμίζοντας ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις στερούσαν από την Ελλάδα ό,τι αναγνώριζαν στην Ιταλία, και ότι η Αγγλία έπρεπε να εφαρμόσει τις αρχές που διακήρυξε στην Ιταλία και στους λαούς που ζητούσαν την απελευθέρωσή τους.¹⁶¹

Η Ιταλική ενοποίηση ενίσχυε την ένταση του αγώνα για την ένωση στα Επτάνησα. Μια σειρά από παράγοντες όπως: η πολιτισμική συνδιαλλαγή, η συμμετοχή των Ελλήνων στους εθνικούς αγώνες της Ιταλίας, η παρουσία πολυάριθμων Ιταλικών προσφύγων στα νησιά, η Ιταλική εκπαίδευση των Επτανήσιων βοηθούσαν στη διάδοση των ιδεών της Ιταλικής ενοποίησης τόσο στο εσωτερικό των νησιών όσο και στον κυρίως ελλαδικό χώρο.¹⁶²

Οξεία ήταν η κριτική του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, ηγέτη των «Ενωτιστών» στα Επτάνησα για την δράση των κομιτάτων στην Ελλάδα, σημείωνε ότι δεν υπήρχαν

¹⁵⁹ Χρύσα Τζαγκαρουλάκη, *Ο ρόλος των Επτανήσιων Βουλευτών στην ελληνική ζωή, 1864-1881: από την πρωτοπορία στην πλήρη αφομοίωση*, ό.π., σ. 106.

¹⁶⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά κείμενα*, ό.π., σ. 63.

¹⁶¹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 115-116.

¹⁶² Στο ίδιο, σ. 115.

αρχές σε αντίθεση με την λειτουργία των κομιτάτων στην Ιταλία. Για εκείνον η εσωστρέφεια της ελληνικής πολιτικής έπρεπε ν' αντικατασταθεί από τον προσανατολισμό στους εθνικούς στόχους. Το αδιέξοδο θα μπορούσε να ξεπεραστεί μόνο με την πρωτοβουλία των πολιτών και την δράση τους η οποία θα ήταν ανεξάρτητη από την κρατική εξουσία.¹⁶³

Επιπλέον, η εικόνα της ιταλικής ενοποίησης που πρόβαλλε ο Λομβάρδος ως παράδειγμα βοηθούσε να ξεπεραστεί το πολιτικό αδιέξοδο στο ελληνικό βασίλειο. Ο ίδιος ο ποιητής, στην πρώτη του επίσκεψη στο ελληνικό κοινοβούλιο, ως πληρεξούσιος, αντιλήφθηκε ότι η πολιτική κατάσταση που επικρατούσε δεν θα βοηθούσε την προώθηση της Μεγάλης Ιδέας, συγκεκριμένα σημείωνε: «Οι ολίγαι ημέραι της διαμονής αυτού ήρκεσαν όπως αντιλήφθη, ότι αι εμφύλιοι έριδες και πολιτικάί διαμάχαι ήθελον καταστήσει αδύνατον πάσα μεθοδική, και σοβαράν εργασίαν προς βαθμιαία στρατιωτικήν και πολιτικήν οργάνωσιν της Ελλάδος», γι' αυτό τον λόγο ο Λομβάρδος τόνιζε ότι οι επιτυχίες της ιταλικής ενοποίησης οφείλονταν στην ενότητα που υπήρχε ανάμεσα στις αντίπαλες δυνάμεις της ιταλικής κοινωνίας για την επίτευξη του κοινού στόχου της εθνικής απελευθέρωσης.¹⁶⁴

ΤΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΙΔΕΑΣ

Το ελληνικό κράτος, όπως προέκυψε μετά την υπογραφή του πρωτοκόλλου του Λονδίνου το 1838, δεν ήταν παρά ένα «μικρό σπιθαμιαίο βασίλειο στο νότιο άκρο της βαλκανικής χερσονήσου». Τεράστια ήταν η απόκλιση των συνόρων από τις επαγγελίες των πολεμικών προκηρύξεων του αγώνα. Τα όρια δεν ικανοποιούσαν παρά μόνο ένα ελάχιστο εθνικών διεκδικήσεων. Το μέγιστο από την άλλη πλευρά ήταν δύσκολο να οριστεί με ακρίβεια εκείνη την εποχή. Σύμφωνα με το Σύνταγμα της Τροιζήνας, «Επαρχίαι της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας». Στην προσπάθεια να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια τα όρια του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, θα πρέπει να λάβει υπόψιν του πολλούς ετερόκλιτους παράγοντες όπως ήταν, τα όρια του χριστιανικού στοιχείου που υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, τα όρια του παροικιακού ελληνισμού, του ελληνικού Διαφωτισμού και το ελληνικό στοιχείο στα αστικά κέντρα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας ή στον τουρκικό κρατικό μηχανισμό. Το γεγονός μάλιστα ότι μπορούσαν να ενταχθούν

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 117.

¹⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 119.

και χριστιανικοί πληθυσμοί άλλων εθνοτήτων, δυσκόλευε ακόμη περισσότερο τον προσδιορισμό των ορίων.¹⁶⁵

Το βέβαιο είναι ότι προσδιορίζοντας τα όρια του Βασιλείου, έστω και κατά προσέγγιση, αυτά απείχαν πολύ από το «μέγιστο», όπως προσδιοριζόταν από τον όρκο των Επαναστατών.¹⁶⁶ Εκείνος, προσέβλεπε στην απελευθέρωση ολόκληρου του Ελληνισμού· έτσι ορίζεται με γενικούς όρους το «μέγιστο». Ο Βαλαωρίτης, στα προλεγόμενα των «Μνημοσύνων», αποδίδει με την χρήση μεταφορικού λόγου το γεωγραφικό «μέγιστο», όπως το αντιλαμβανόταν ο ίδιος: «Λύτρωσον αυτό και συ, Ἑλλάς ελευθέρα, και μη καταδεχθῆς να λησμονήσης το ιερόν σύνθημα, δι ου συνεννοήθησαν από περάτων της γης μέχρι των κόλπων σου τα διεσκορπισμένα τέκνα σου.»¹⁶⁷

Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί, ότι όσον αφορά τον προσδιορισμό του εθνικού κέντρου, την πρώτη περίοδο ζωής του ελληνικού Βασιλείου (1831-1841), υπήρξε μια υπέρμετρη αισιοδοξία σχετικά με την επίλυση του εθνικού ζητήματος, με αποτέλεσμα η Κωνσταντινούπολη να αποτελεί το «επιθυμητό» εθνικό κέντρο. Η Ανατολική κρίση γέννησε πολλές ελπίδες στον ελληνικό κόσμο, που όμως διαψεύστηκαν ήδη από το 1841, και «η Κωνσταντινούπολη αποκαταστάθηκε πίσω στη μυθική περιοχή της».¹⁶⁸ Ήδη λοιπόν από την περίοδο δημιουργίας των «Μνημοσύνων», ήταν ξεκάθαρο, ότι το εθνικό κέντρο ήταν η Αθήνα.

Οι λόγοι, μάλιστα, που οδήγησαν σ' αυτή την επιλογή δεν ήταν γεωγραφικοί, καθώς η γεωγραφική θέση της Αθήνας δεν ήταν ανάλογη μ' εκείνη της Κορίνθου, για παράδειγμα, που βρισκόταν σε σταυροδρόμι στεριάς και θάλασσας, και ούτε λιμάνι ήταν, ούτε μια από τις σημαντικές προεπαναστατικές πόλεις και, επιπλέον, είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί. Όμως η Αθήνα αντιπροσώπευε την δόξα του αρχαίου κόσμου και ήταν η πόλη που θα συμβόλιζε τα ιδανικά του νέου ελληνισμού. Η Κωνσταντινούπολη υποβαθμιζόταν και η νέα Ελλάδα επιδίωκε να είναι συνέχεια της αρχαίας, όχι της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹⁶⁹ Βέβαια, ανεξάρτητα με τον προσδιορισμό του εθνικού κέντρου, το ζητούμενο παρέμενε ίδιο σε όλο τον 19^ο αι. και ήταν η επέκταση των συνόρων, η οποία όφειλε να γίνει οργανωμένα και κατόπιν

¹⁶⁵ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 21-25.

¹⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 25.

¹⁶⁷ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π. σ. 10.

¹⁶⁸ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 273-275.

¹⁶⁹ Αλέξης Πολίτης, Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880, ό.π., σ. 75-76.

σχεδίου, σύμφωνα με τον Βαλαωρίτη, ο οποίος μέσα από την ποίηση του προσδιόριζε τις περιοχές που ανέμενε να ενταχθούν εντός των ορίων του κυρίως ελλαδικού χώρου.

Ειδικότερα, στο ποίημα «Ο Κατζαντώνης» τονίζεται η κρυφή επιθυμία του ποιητή για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Ο ήρωας εξομολογείται στον πνευματικό του ότι ονειρεύτηκε την Θεσσαλία ελεύθερη, λέγοντας:

*« Εψές το βράδυ μοναχά μου πέρασε απ' τη μνήμη
Το αίμα τ' αξετίμωτο του Ολύμπου, του Πίνδου,
Γιατί πατέρα ηθέλησα να ιδώ τη Θεσσαλία!
Ελεύθερη, στα σύγνεφα να σκώση το κεφάλι...
Πνευματικέ τι όμορφη που είναι η Θεσσαλία!
Εψές την εθυμήθηκα την είδα στώνειρό μου
Σα μια παρθένο αγγελική τα μαύρα φορεμένη»¹⁷⁰*

Όπως και στο ποίημα που συνέθεσε ο ποιητής, για τον θάνατο του Διονύσιου Σολωμού, προβάλλεται έντονα, η πρόθεσή του να συμπεριλάβει στα όρια του νέου ελληνικού κράτους την Θεσσαλία. Είναι γνωστό, ότι σημειώθηκαν επαναστάσεις την περίοδο του Κριμαϊκού Πολέμου τόσο στην Θεσσαλία, τον Ιανουάριο του 1854, όσο και στην Ήπειρο και την Μακεδονία το ίδιο έτος, οι οποίες κατεστάλησαν από τους Τούρκους. Η Ελλάδα είχε επενδύσει πολλά στον νέο Ρωσοτουρκικό πόλεμο. Η είδησή του έφερε έναν μέχρι παραφροσύνης ενθουσιασμό και ένα φιλοπόλεμο κλίμα.¹⁷¹

*«Κ' ευθύς επάνω στ' Άγραφα
Βροντούν αστροπελέκια,
Ανάφτουν τα τουφέκια,
Και λάμπουν τα σπαθιά»¹⁷²*

*«Ω τι χαρά που τωπιασε
το έρμο τ' αηδόνι!
Αμέσως αναφτέριασε,
πετά και ζανανιόνει,
Σαν έμαθε σαν άκουσε
Ψηλά στη Θεσσαλία
Νανοίγη τα μνημεία*

¹⁷⁰ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 128.

¹⁷¹ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Από το γένος στο έθνος, ό.π., σ. 468-469.

¹⁷² Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 142.

Του Πέτρου το σπάθι.»¹⁷³

Η γιορτή της 25^{ης} Μαρτίου θα σφραγίσει καταλυτικά την ποίηση και το συμβολικό κύρος του Βαλαωρίτη. Η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα το 1864 θα του δώσει την ευκαιρία να επανέλθει στην επέτειο του 1821 με το ποίημα «Ασπασμός προς την μητέρα Ελλάδα».¹⁷⁴ Η προσάρτηση των νησιών, αποτελεί την πρώτη προσάρτηση εδαφών για την χώρα μετά την επανάσταση του 1821. Ο ποιητής αγωνίστηκε πολιτικά για την εθνική αποκατάσταση των Επτανήσιων και πλέον ο ίδιος ως πληρεξούσιος στην Β' Εθνική Συνέλευση θα συνεχίσει να αγωνίζεται για την «λύτρωση» και των υπόλοιπων «αλύτρωτων» περιοχών. «Κατ' αυτόν μία μόνο σκέψις έπρεπε να οδηγή πάσαν ενέργειαν του έθνους, η παρασκευή προς απελευθέρωσιν των δούλων αδελφών και προς επέκτασιν των ορίων της Ελλάδος, ως πρώτον δε μόνον σταθμόν εν τη οδώ ταύτη εθεώρει την ένωσιν της Επτανήσου.»¹⁷⁵

Στο ποίημα αυτό, ο ποιητής δεν προβάλλει μόνο την φιλοπατρία του και την χαρά του για την ικανοποίηση της επιθυμίας του ίδιου και των συμπατριωτών του, αλλά αναφέρεται και στην αλύτρωτη Ήπειρο ως επόμενο βήμα στην πολιτική της Μεγάλης Ιδέας.¹⁷⁶

*«Είδανε τον Αλή Πασά να ρυάζεται τριγύρου,
Σαν έφαγε ως το κόκκαλο τη σάρκα της Ηπείρου,
Και να μουγγρίζη για βοσκή, το λάρυγγα ν' απλόνη..
Κ' είδανε τότε ένα φονειά τα νύχια να καρφώνη
Σ την εύμορφη την Πάργα σου και σ' του θεριού το στόμα
Να παραδίνη παίζοντας το τρυφερό της σώμα
Κ' εμείς εβλέπαμε βουβοί το φοβερό το φίδι
Κ' ακούσαμε παράλυτοι τάγριό του κατακλείδι
Να την αλέθη λαίμαργα και να την καταπίνη...
Πες μας το, μάνα, πες μας το θ' αναστηθή και εκείνη; »¹⁷⁷*

Ήδη, από το 1861 η αγάπη και το ενδιαφέρον του ποιητή για την δεύτερή του πατρίδα, την Ήπειρο, διαφαίνεται στις επιστολές του προς φιλικά του πρόσωπα, όπως ο δάσκαλός του Κωνσταντίνος Ασώπιος, στον οποίο έλεγε χαρακτηριστικά: «η Ήπειρος η τάλαινα αυτή η πατρίς των μαρτυριών και των άκαρπων αγώνων δεν έχει

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 151.

¹⁷⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 82.

¹⁷⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 88.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

¹⁷⁷ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 173.

ανάγκην στεναγμών και δακρύων, δεν έχει ανάγκη νεκρικών ασμάτων. Η στοργή των τέκνων της δεν εξαρκεί πλέον εις θεραπείαν πόνων και βασάνων της»,... «Η Ήπειρος θέλει βραχίονας στιβαρούς και στήθη ανδρικά. Θέλει ν' ακούση την κλαγγήν όπλων, ήχον πολεμικών σαλπίγγων».¹⁷⁸ Ο ποιητής επισημαίνει ότι ο ίδιος μέσα από την ποιητική του συλλογή Μνημόσυνα «θρηνούσε» γι' αυτούς που χάθηκαν στην Ήπειρο και δεν μπόρεσαν να την δουν ελεύθερη, επισημαίνοντας ότι χρέος των νεότερων ήταν να υλοποιήσουν το έργο της απελευθέρωσης δικαιώνοντας τους προγόνους τους.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι οι προορισμοί του πολιτικού σχεδίου της Μεγάλης Ιδέας εκείνη την εποχή, όπως το προσλάμβανε ο ποιητής, ήταν η Ήπειρος και η Θεσσαλία. Φαίνεται μάλιστα ότι ήταν μία αντίληψη που κυριαρχούσε εκείνη την περίοδο. Σύμφωνα, με όσα παραθέτει η Σκοπετέα, «οι υπομνήσεις για τα αόριστα εθνικά μέγιστα παραμένουν σε υψηλή συχνότητα, υπάρχει όμως μια σαφής ελλαδική γραμμή, στην άκρη της οποίας βρίσκεται η ειρωνικά απομυθοποιητική ταύτιση, από τον Ροΐδη το 1866, της Μεγάλης Ιδέας με την απελευθέρωση της Ηπείρου και της Θεσσαλίας». Από τα παραπάνω αντιλαμβανόμαστε ότι στόχος της Μεγάλης Ιδέας για μια περίπου δεκαετία ήταν η απελευθέρωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου.¹⁷⁹

Την χρονική περίοδο 1865–1866 ο ποιητής έγραφε τον «Διάκο» και τον «Αστραπόγιαννο». Το 1865 έχει ήδη πραγματοποιηθεί η Ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, η οποία παρουσιάστηκε στον ευρωπαϊκό αλλά και στον ελληνικό Τύπο ως «δώρο» της Αγγλίας προς το ελληνικό Βασίλειο. Οι λόγοι που οδήγησαν την Αγγλία στην απόφαση της παραχώρησης των νησιών μπορεί να ήταν πολλοί, μπορεί να ήταν μία κίνηση της αγγλικής διπλωματίας στο πλαίσιο του Ανατολικού ζητήματος, μπορεί να ήταν και η αρνητική στάση των επτανησίων να δεχτούν μεταρρυθμίσεις, γεγονός που οδήγησε σε αδιέξοδο την αγγλική πολιτική.¹⁸⁰ Ο Βαλαωρίτης, από το πολιτικό στρατόπεδο των «Ενωτιστών» υπό την ηγεσία του Κωνσταντίνου Λομβάρδου, αγωνιζόταν για την Ένωση και είχε έρθει πολλές φορές σε αντιπαράθεση με το πολιτικό μόρφωμα των «Αληθών Ριζοσπαστών», με ηγέτες τον Ιωσήφ Μομφερράτο και Ηλία Ζερβό Ιακωβάτο, που πρότειναν εσωτερικές μεταρρυθμίσεις για την βελτίωση των συνθηκών ζωής στο εσωτερικό των νησιών και έπειτα ένωση με την κυρίως Ελλάδα. Αυτός ο πρώτος κρίκος της εθνικής αποκατάστασης συνδέθηκε και έδινε βάση στις

¹⁷⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 28.

¹⁷⁹ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 293.

¹⁸⁰ Σουρής Γ. Α., «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και Βρετανικά αδιέξοδα». *Τα Ιστορικά*, τομ. 6, τευχ. 11, Δεκ. 1989, σ. 304.

ελληνικές προσδοκίες στην Αθήνα ότι η Ευρώπη αργά ή γρήγορα θα πειθόταν και για τις υπόλοιπες εθνικές εκκρεμότητες.¹⁸¹

Αυτή η μοιρολατρική αντίληψη, είχε ως αποτέλεσμα ως τη δεκαετία του 1880, η Ελλάδα να παρουσιάζεται στην Ευρώπη χωρίς συγκριμένες εθνικές επιδιώξεις. Ενώ παράλληλα στο εσωτερικό της χώρας, συγκρούονταν όσοι πρέσβευαν την ιδέα της εδαφικής επέκτασης, μ' αυτούς που πρέσβευαν την ιδέα της εσωτερικής οργάνωσης, για το σε ποια από τις δύο θα έπρεπε να δοθεί προτεραιότητα, με αποτέλεσμα την δημιουργία ενός φαύλου κύκλου που αδρανοποιεί και καθηλώνει το κράτος μέσα στα στενά του όρια.¹⁸² Για τον Βαλαωρίτη το ζητούμενο ήταν ένα ισχυρό κράτος, τέτοιο που να μπορεί να κάνει πράξη τις εθνικές του επιδιώξεις. Επομένως, στο κέντρο της αντίληψής του δεν ήταν η εσωτερική οργάνωση του κράτους αλλά η ενσωμάτωση σε αυτό όλων των εκτός συνόρων του περιοχών, και σ' αυτό οπωσδήποτε θα βοηθούσε η ύπαρξη ενός ισχυρού κράτους.

Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι κάθε πολεμική αναμέτρηση προκαλεί τον ποιητικό του οίστρο. Όπως διαπιστώνει ο γιός του Ιωάννης Βαλαωρίτης ο «Διάκος» γράφτηκε στα προεόρτια της Κρητικής Επανάστασης. Όμως αυτή η σύμπτωση, δεν χαρακτηρίζει μόνο τον «Διάκο» αλλά και «Τα Μνημόσυνα» και την «Κυρά Φροσύνη»¹⁸³. Πριν από κάθε πολεμική αναμέτρηση ο Βαλαωρίτης προσπαθεί μέσω της ποίησής του να ενισχύσει το εθνικό αίσθημα, για να υλοποιηθεί η Μεγάλη Ιδέα, όπως αυτός την αντιλαμβάνεται, να ανεξαρτητοποιηθεί κάθε περιοχή που βρίσκεται κάτω από ξένη κυριαρχία.

Αυτό ακριβώς κάνει και στα προλεγόμενα του «Διάκου», επιδιώκει δηλαδή να διατηρήσει ζωντανή την «Μεγάλη Ιδέα» παραθέτοντας την παρακάτω άποψη: «η κατάρτισις του Ελληνικού Βασιλείου υπήρξεν αληθής δολοφονία της Μεγάλης εθνικής Ιδέας. Εφυλακίσθη το γένος εντός στενοχώρου ειρκτής, κατασκευάσθη δια χειρών αλλότριων βάθρον ταπεινόν εφ' ου ετέθη εύθραυστον θρονίον, εδωρήθη εις ημάς μανδύας ον ειρωνικώς απεκάλεσαν πορφύραν, εχαλκεύθη σκήπτρον κουφότερον καλάμου, εχαράχθη επ' αυτού τερατώδη σύμβολα, και ήμεις οι νήπιοι επεκροτήσαμεν την θεατρική παράστασιν, και ανεπαύθημεν.»¹⁸⁴

¹⁸¹ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 295.

¹⁸² Στο ίδιο

¹⁸³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 107-108.

¹⁸⁴ Αθανάσης Διάκος Αστραπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 37.

Ο ποιητής δεν παραλείπει να υπενθυμίσει ότι όταν ξεκίνησε ο Ιερός αγώνας για την Επανάσταση τα στενά όρια δεν λειτούργησαν αποθαρρυντικά. Το ίδιο έπρεπε να συμβεί και σ' αυτή την περίπτωση, «όσον στενόν και στείρον αν τον υποθέση τις ενεχόρησε η ιδέα τούτου του Βασιλείου. Εμειδία προς πάντας η ελπίς της μεγάλης εθνικής αναγεννήσεως, της πλήρους ανακτήσεως των προγονικών δικαιωμάτων και επομένως ανάλογος προς το μέγεθος του σκοπού υπήρξεν η αυταπάρνησις, ο ενθουσιασμός, αι θυσίαι, η καρτερία, ανάλογα και τα σημεία εν οίς ανεγειρόμενη φυλή διετύπωνε το επιζητούμενο γέρας.» Χρέος του ίδιου ήταν να διατρανώσει «πολυειδώς και πολυτρόπως» και να εμφυσήσει στα στιχουργήματα του αυτή την Ιδέα.¹⁸⁵

Επιπλέον, προσδιόριζε ότι στόχος των Ελλήνων του κυρίως ελλαδικού χώρου, εκείνη την περίοδο, ήταν η μεταλαμπάδευση του πνευματικού πολιτισμού στην Ανατολή, γι' αυτόν τον λόγο, ο ποιητής οραματιζόταν την Κωνσταντινούπολη ως πνευματικό και όχι ως εθνικό κέντρο. Η πολεμική σφραγίδα με τον σταυρό και τον δικέφαλο Βυζαντινό αετό στολισμένο με την επιγραφή ο θεός νικά, διευκρινίζεται στην πορεία, ότι συμβολίζει το δόγμα και τον θείο, ευγενή, μεγάλο σκοπό που είχαν οι Έλληνες επαναστάτες· δεν σκέφτονταν, ούτε φυλακές, ούτε μαστιγώσεις, ούτε απαγχονίσεις.¹⁸⁶

Θ' αργήσει χρονικά η στιγμή, όπως συμβουλεύει τον Διάκο ο μοναχός Ησαΐας, στο πλαίσιο οράματος, που η Αγία – Σοφία θα ξαναγίνει δική μας, αλλά διαβεβαιώνει ότι σίγουρα θα συμβεί.

*«Τη θύρα της Αγιάς- Σοφιάς με του σπαθιού τη φούχτα,
Τα σιδερένια μάνταλα, σ' την προσταγή θα πέσουν,
Κ' εκεί που τωρ' ανάσκελα, μ' ολόρθα δαγκανάρια
Με το λαρύγγι διάπλατο, θρασομανάει και χάσκει
Το μισοφέγγαρο χρυσό, σαν νάθελε με πείσμα
Αφ' ου μας έφαγε τη γη, να πih τον ουρανό μας,
Ο Σταυρωμένος θα σταθή... Μην κλαίς...είναι δική μας.»¹⁸⁷*

Όπως προαναφέρθηκε, τόσο τα «Μνημόσυνα» όσο και η «Κυρά- Φροσύνη» και ο «Διάκος» δημιουργήθηκαν από τον ποιητή πριν από μεγάλα επαναστατικά γεγονότα (ο Διάκος πριν από την Κρητική Επανάσταση). Όσον αφορά το Κρητικό ζήτημα, θα πρέπει να επισημανθεί, ότι είχε πολλά κοινά με το Επτανησιακό. Το

¹⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 38.

¹⁸⁶ Στο ίδιο σ. 36.

¹⁸⁷ Αθανάσης Διάκος Αστροπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 147.

επτανησιακό κίνημα του τέλους της δεκαετίας του 1850 προϋποθέτει ένα υπόβαθρο κοινωνικών αγώνων, ενώ η Κρητική Επανάσταση του 1866 ήταν η τελευταία πράξη μιας πορείας με πολλές επαναστάσεις κατά της Πύλης. Η Ένωση ήταν το ζητούμενο και στις δύο περιπτώσεις. Η διαφορά έγκειται στην κατάληξη των κινημάτων· ευνοϊκή στην περίπτωση των Επτανήσων, δυσμενής στην περίπτωση της Κρήτης. Η Κρητική Επανάσταση υπενθύμιζε στο Βασίλειο τον ρόλο του απελευθερωτή. Η Μεγάλη Ιδέα, από την άλλη μεριά, προβάλλεται μόνο κάτω από το μοτίβο «Ένωσης ή θάνατος», δίνοντας στην Ελλάδα το δικαίωμα της σταδιακής επαύξησης των ορίων της, όχι όμως και στους έξω Έλληνες το δικαίωμα να βελτιώσουν την θέση τους, όντας στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ή προσδοκώντας την αυτονομία.¹⁸⁸

Είναι γνωστό, ότι τον Δεκέμβριο του 1868 η Προσωρινή κυβέρνηση της Κρήτης πολιορκήθηκε στη Γωνιά Κισσάμου και οι Μεγάλες δυνάμεις είχαν στραφεί διπλωματικά υπέρ της Τουρκίας. Ο ίδιος ο ποιητής παραθέτει την πληροφορία ότι οι πρέσβεις Gobineau και Erskin επιτίθονταν προς την ελληνική κυβέρνηση και ζητούσαν να δώσει δείγμα της σωφροσύνης της, ενεργώντας φανερά προς την καταστολή της Κρητικής Επανάστασης.¹⁸⁹

Ο ποιητής, πέρα από την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, κατέκρινε και την ελληνική κυβέρνηση, ότι αποδείχθηκε κατώτερη των περιστάσεων όσον αφορά το Κρητικό ζήτημα. Σε επιστολή του μάλιστα στον Ανδρέα Στράτο το 1868, δήλωνε την αγανάκτησή του λέγοντας ότι: «Προς ποίους τώρα ν' απευθυνθή τις και πόθεν να ελπίση;...η Κρήτη αγωνιά λιποθυμεί αποθνήσκει. Και νομίζεις άρα γε, φίλτατε Ανδρέα, ότι μετά το φοβερόν τούτο δυστύχημα θα δυνηθώμεν να προσφέρουμε λόγον περί εθνικής αποκαταστάσεως χωρίς να μας χλευάσωσι, χωρίς να μας υβρίσωσι, χωρίς να μας στρέψουσι τα νώτα μετά περιφρονήσεως πάντες όσοι εχλευάσθησαν, ενεπαίχθησαν, επροδόθησαν υφ' ημών;»¹⁹⁰ σε αλληλογραφία του με επιφανείς βουλευτές την ίδια περίοδο σημειώνει: «Αι εκ Κρήτης ειδήσεις άθλναι. Επανάστασις πλέον δεν υφίσταται. Μόνον ολίγοι παλληκαράδες βαστούν το τουφέκι ακόμα, διότι δι' αυτούς δεν υπάρχει ελπίς αμνηστίας. Η πληγή αυτή είναι ανίατος και θα ρεύσει εκείθεν ο οπός των εθνικών ελπίδων».¹⁹¹ Επισήμαινε, ότι το πλήγμα που δεχόταν η

¹⁸⁸ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880), ό.π., σ. 293-304

¹⁸⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 110.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 295.

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 131.

«Μεγάλη Ιδέα» εξαιτίας του αδιεξόδου στο οποίο έχει περιέλθει η Κρήτη το 1868 ήταν τεράστιο.

Γι' αυτόν τον λόγο την ίδια περίοδο, σε κατηγορίες για τοπικισμό, που του πρόσαπτε ο Κωνσταντίνος Ξάνθης, συντάκτης της εφημερίδας «Κρήτη», ο Βαλαωρίτης δεν παρέλειπε να του απαντήσει, τονίζοντας τον ενοποιητικό χαρακτήρα της Μεγάλης Ιδέας. Ο ίδιος ως γνήσιος εκφραστής της δεν θα μπορούσε να υποπέσει σε τέτοιο ατόπημα, γιατί το δράμα των «αλύτρωτων» Ελλήνων ήταν κοινό και δεν δεχόταν διαιρέσεις, συγκεκριμένα σημείωνε ότι: «δεν είναι θεμιτό να διαιρέση τις το μέγα δράμα της Επανάστασης, κατ' επαρχίας ή κατ' οικογένειας, διότι τότε καταστρεφόμενης της ενότητος αυτού, θα κατέπιπτε το μεγαλείο του. Το Μεσολόγγι, δεν είναι κτήμα της Αιτωλείας, αλλ' είναι και της Κρήτης, και της Επτανήσου, και της Θεσσαλίας και της Ηπείρου καθώς και η Αράχοβα.»¹⁹² Η ήττα των Ελλήνων στην Κρητική επανάσταση συγκλόνισε όλους τους Έλληνες. Οι οπαδοί της Μεγάλης Ιδέας βρέθηκαν στη μειοψηφία και το ζήτημα της εσωτερικής ανάπτυξης επανήλθε στο προσκήνιο.¹⁹³

Για τους Έλληνες της εποχής, η αδυναμία τους να δημιουργήσουν ένα ισχυρό κράτος έθετε εμπόδια στην υλοποίηση των εθνικών τους διεκδικήσεων. Όσον αφορά το εθνικό κέντρο, η Κωνσταντινούπολη τη δεκαετία του 1870, αποδεικνύει ότι όχι μόνο δεν εκτοπίστηκε από την πρωτεύουσα του Βασιλείου, αλλά σημείωνε μία πορεία ακμής που δεν συγκρινόταν με της Αθήνας τόσο στον οικονομικό όσο και στον πνευματικό τομέα. Όμως πρέπει να σημειωθεί, ότι η Κωνσταντινούπολη της ακμής ήταν αποτέλεσμα της συμμόρφωσης των ισχυρών Ελλήνων της διασποράς με τους προσανατολισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων για ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και απείχε πολύ από την μυθική Πόλη από την ελλαδική σκοπιά.¹⁹⁴

Φαντασιακά πλασμένη, η Πόλη περιγράφεται και από τον Βαλαωρίτη στο φίλο του Ναπολέοντα Ζαμπέλιο, σε μία επιστολή του το 1871, : «δεν είχαμεν συμφωνήσει ποτέ να επισκεφθώμεν μαζί το προσκηνητήριο του νεώτερου Ελληνισμού και δεν μου είχες τάξει να μη πατήσης τα χώματα του Βυζαντίου, χωρίς εγώ να σε εισάγω εις το βασίλειον εκείνο της φαντασίας μου και χωρίς να σε παρουσιάσω εις την ιεράν σκιάν

¹⁹² Στο ίδιο, σ.307.

¹⁹³ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 309.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 309-311.

των Παλαιολόγων...Έχασες την μόνη ευκαιρίαν, καθ' ην εδύνατο να λάβης το βάπτισμα της Μεγάλης Ιδέας.»¹⁹⁵

Ο θαυμασμός του για την Πόλη και την μακραίωνη ιστορία της ήταν μεγάλος. Σίγουρα, το όραμα του Βαλαωρίτη για την Μεγάλη Ελλάδα συμπεριελάμβανε όλες τις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές, επομένως και το «βασίλειο της φαντασίας του» την Κωνσταντινούπολη, από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης ανήκει στην σφαίρα της φαντασίας την δεδομένη χρονική στιγμή αλλά δεν αποκλείεται η ανάκτησή της όπως και καμίας περιοχής στην οποία ζουν αλύτρωτοι Έλληνες.

Από επιστολή του, στον Τιμολέοντα Φιλήμονα, το ίδιο έτος, απορρέει ότι πιο αποτοί στόχοι για εκείνον, ήταν η Ήπειρος και η Θεσσαλία, γι' αυτόν τον λόγο αγωνιούσε πολύ για το μέλλον τους «τι θα μας εγκαταστήση εν Ηπείρῳ και εν Θεσσαλίᾳ; Τα εγχώρια οθωμανικά στοιχεία συνέρχονται, οπλίζονται, απειλούν σφαγὰς και εξοντώσεις. Πριν δε η σημαία η Ελληνικήν κυματίση επί των χωρῶν εκείνων, αν αι Δυνάμεις δεν λάβωσιν εγκαίρως σύντονα μέτρα, ο τόπος θα μεταμορφωθεί εις απέραντο κοιμητήριον...Η γραμμή του Καλαμά αφήνει έξω την επαρχία του Αργυροκάστρου, καθαρῶς ελληνικήν και περικλείει την Τζαμουριά, καθαρῶς Οθωμανική. Αν δεν μας δώσουν και τα Ιωάννινα, τότε την Ήπειρον ας την κρατήσουν οι φιλέλληνες δυνάμεις».¹⁹⁶

Τα γεωγραφικά όρια, λοιπόν, την περίοδο 1854-1878 αυξήθηκαν με την προσάρτηση των Επτανήσων το 1864 και οι επαναστάσεις που σημειώθηκαν στην πορεία σε Ήπειρο, Θεσσαλία και Κρήτη δεν είχαν ευτυχή κατάληξη. Η απογοήτευση του ποιητή ήταν μεγάλη και δεν ξεχνά να επισημάνει ότι τα στενά όρια της Ελλάδος δεν οφείλονταν τόσο στον ισχυρό εχθρό της στην Τουρκία αλλά κυρίως στην διπλωματική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Η ΓΛΩΣΣΑ

Τον 19^ο αιώνα η γλώσσα αποτελούσε βασικό στοιχείο στην σωτηρία του έθνους, αλλά ήταν ασαφές αν ταυτιζόταν με την γλώσσα που μιλά ο ελληνικός λαός ή αυτή των λογίων που διατήρησαν ζωντανή την επαφή με τις αρχαίες πηγές, ή και τα δύο. Συχνά

¹⁹⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 142.

¹⁹⁶ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 323-324.

γίνεται λόγος για δυσδιάκριτα όρια στην γλώσσα. Από τη μία πλευρά η δημοτική ορίζεται αόριστα και από την άλλη, όσοι χρησιμοποιούσαν την καθαρεύουσα, απέβλεπαν στον συγκερασμό αρχαίων και νέων τύπων χωρίς να οριοθετούν τη γλώσσα τους σε σχέση με την δημοτική.¹⁹⁷

Άλλο ένα γεγονός που καταδεικνύει τα δυσδιάκριτα όρια στην γλώσσα ήταν ότι, πολύ συχνά, εχθροί της δημοτικής επιδίδονταν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αποθησαύριση των ιδιωμάτων της, ενώ το Πανεπιστήμιο προκήρυσσε διαγωνισμό για τη συγγραφή της άγνωστης ιστορίας της νέας ελληνικής γλώσσας. Η καθαρεύουσα δεν ήταν αποκλειστικά η γραφόμενη γλώσσα. Το κοινοβούλιο ήταν ένας κατεξοχήν χώρος της καθομιλούμενης καθαρεύουσας και το αδύνατο σημείο της γραφόμενης, ήταν η ποίηση. Η δεύτερη ήταν το μόνο όριο που έθεταν στη δικαιοδοσία της καθαρεύουσας και ο μόνος χώρος που μπορούσε να συνυπάρξει η καθαρεύουσα με την «ανεπίδεκτη ύψους» δημοτική. Η ομολογία αυτής της αδυναμίας γινόταν πολλές φορές με εύλογη απροθυμία. Όχι ότι η καθαρεύουσα δεν επιδόθηκε σε αγώνα για την εκτόπιση της δημοτικής. Ειδικότερα, στα πλαίσια της προσπάθειας επιστροφής στην αρχαία γλώσσα η ποίηση δεν θα μπορούσε ν' αποτελέσει χώρο εξαίρεσης.¹⁹⁸

Ο αγώνας της καθαρεύουσας να εκτοπιστεί η δημοτική από τον χώρο της ποίησης ήταν ισχυρός και σημειωνόταν με έμφαση ότι η αναγνώριση της δημοτικής στην ποίηση δεν σήμαινε ότι θα είχε και το μονοπώλιο, αλλά ότι θα έπρεπε να περιοριστεί στα πλαίσια της ηρωικής ποίησης. Από τα παραπάνω όμως, αποδεικνυόταν ότι η καθαρεύουσα έχανε έδαφος, και έδειχνε την ανεπάρκειά της ν' ανταποκριθεί στον ρόλο της ως γλώσσα του νέου εθνικού κράτους.¹⁹⁹

Παρά το γεγονός ότι η δημοτική άρχιζε να υπερισχύει έναντι της καθαρεύουσας, δεν ήταν η ατολμία που ωθούσε τον Ροϊδη στο γεγονός να διατρανώνει την πίστη του στην δημοτική, επιχειρηματολογώντας στην καθαρεύουσα, ούτε η δυσκολία του Βαλαωρίτη να χειριστεί την δημοτική και γι' αυτό έκανε χρήση της καθαρεύουσας στον πεζό λόγο.²⁰⁰ Η νοοτροπία της εποχής ήταν αυτή που οδηγούσε τους λογοτέχνες σ' αυτές τις «ιδιόμορφες» επιλογές. Ειδικότερα, παρατηρώντας τα πράγματα από απόσταση εντοπίζουμε μια σύγχυση ανάμεσα στην γλώσσα και στο ύφος. Είναι εμφανής η επιθυμία των ανθρώπων της εποχής, η γλώσσα τους να μοιάζει

¹⁹⁷ Έλλη Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 101-104.

¹⁹⁸ Στο ίδιο, σ. 105-110.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 111-113.

²⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 115.

στην αρχαία αλλά και να δημιουργηθεί ένας κώδικας επικοινωνίας επισημότερος και πιο εντυπωσιακός. Πράγματα που και τα δύο είναι στη δικαιοδοσία του ύφους. Έγινε τελικώς μία προσπάθεια να επιτευχθούν με ολόκληρο το σύστημα της γλωσσικής επικοινωνίας αλλάζοντας τη γλώσσα.²⁰¹

Η σχέση του ποιητή με την γλώσσα ήταν αρχικά ιδιόμορφη, καθώς τα ποιήματά του τα έγραφε στην δημοτική ενώ στον πεζό λόγο χρησιμοποιούσε την καθαρεύουσα. Από την σύνθεση όμως του «Διάκου» και έπειτα, φαίνεται πιο κατασταλαγμένος όσον αφορά το ζήτημα της γλώσσας. Μοναδικός του στόχος γίνεται στο εξής η καλλιέργεια της δημοτικής, γιατί θεωρεί ότι είναι η ιδανική γλώσσα να εκφραστεί κανείς τόσο ποιητικά όσο και στον πεζό λόγο.

Στα προλεγόμενα των «Μνημοσύνων», ο ποιητής απευθυνόταν στον γιο του Αιμίλιο και εξέθετε τις απόψεις του για την γλώσσα που επέλεξε να εκφραστεί ποιητικά, την κοινή, καθομιλουμένη γλώσσα. Τόνιζε, μάλιστα, ότι ένιωθε βέβαιος ότι ήταν η πλέον κατάλληλη γλώσσα για την ρομαντική, δημοτική, ή λυρική ποίηση, και ότι μέλημα των ποιητών θα πρέπει να είναι ο εμπλουτισμός και η καλλιέργειά της.²⁰² Ο ποιητής εξηγούσε μάλιστα, στην ίδια εισαγωγή, όπου υπερτερούσε η δημοτική έναντι της καθαρεύουσας, λέγοντας ότι: «Οι σοφοί, οι λόγιοι ας προσπαθήσωσιν, αν δυνατόν, ν' αναγείρωσι την ήδη τεθνυκίαν. Ούτε δύναμαι ούτε θέλω να γίνω μάντις κακών. Η γλώσσα του λαού είναι μία. Η γλώσσα των λογίων πολυειδής τινές εξ αυτών ρίπτονται εκ μίας εις την αρχαίαν, άλλοι βαθμηδόν μεταφυτεύουσι τάνθη και τους βλαστούς αυτής εις το νέον Ελληνικόν χώμα ίσως όχι τόσο επιδεκτικόν, όσων κοινώς νομίζομεν, τοιαύτης καλλιέργειας.»²⁰³ Ο λόγος που ο ίδιος μάχονταν για την επικράτηση της δημοτικής έναντι της καθαρεύουσας ήταν ότι είχε την πεποίθηση ότι η γλώσσα του έθνους δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να θυσιαστεί ή να κερματιστεί, γι' αυτό ένιωθε ότι είχε χρέος, ως «εθνικός ποιητής», να μεταλαμπαδεύσει την άποψή του για την γλώσσα στους συγχρόνους του που ασχολούνταν με την ελληνική φιλολογία αλλά και σε όσους θα επιδιώξουν ν' ασχοληθούν στο μέλλον.²⁰⁴

Στόχος της ηρωικής ποίησης, για τον ποιητή, ήταν να εξυμνήσει τους ήρωες στην γλώσσα τους, γι' αυτόν τον λόγο σημείωνε ότι: «Σ' αυτήν εμυρολόγησε το έθνος το Ελληνικόν από Μωάμεθ του δευτέρου μέχρι Ρήγα του λυτρωτού. Εις την γλώσσα

²⁰¹ Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ό.π., σ. 131.

²⁰² Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, *Τόμος Α, Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 4

²⁰³ Στο ίδιο.

²⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 5.

ταύτην ετραγώδησεν ο Κλέφτης επί του Πίνδου, επί του Κισσάβου, επί του Ολύμπου.» Σε άλλο σημείο απαριθμούσε τα χαρακτηριστικά της νέας ελληνικής λέγοντας, ότι δεν πρόκειται για μια γλώσσα «πτωχή, είναι πλαστικώτατη και ποιητικώτατη. Παρέχει αναρίθμητους ευκολίας εις τον ποιητή, είναι ιδιότροπως και σπανίως μιμείται τας ξένας...είναι ο μόνος βλαστός ο εναπομείνας επί του γηραιού δένδρου της εθνικότητος μας.»²⁰⁵ Στα λόγια του ποιητή προβάλλεται έντονα η προσπάθειά του να διαφυλάξει την δημοτική και να μεταλαμπαδεύσει την θέση του σχετικά μ' αυτήν και στις νεότερες γενιές. Η στάση του αυτή-δεν προκαλεί εντύπωση, γιατί είναι γνωστό ότι η γλωσσική ιδιαιτερότητα έχει χρησιμοποιηθεί περισσότερο από οποιαδήποτε άλλο πολιτισμικό γνώρισμα για τον προσδιορισμό του έθνους.²⁰⁶

Ο «εθνικός ποιητής» είχε χρέος, κατά τον Βαλαωρίτη, να αφουγκράζεται και να εκφράζει τις αγωνίες του λαού στην γλώσσα του. Γι' αυτόν τον λόγο, ο ποιητής έκανε κάποιες παρατηρήσεις σε σχέση με την γλώσσα που χρησιμοποιούσε ο προκάτοχός του Διονύσιος Σολωμός. Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς τον Τομαζέο επισήμαινε ότι «Ο κόμης Σολωμός μέγας ποιητής, είναι μέγα ατύχημα ότι δεν εγνώρισε καλά την δημοτική γλώσσαν. Κατά δεύτερον λόγον η ποίησίς του δεν φέρει τον χαρακτήρα εκείνον, όστις διακρίνει την ελληνικήν ποίησιν. Οι στίχοι του δεν είναι ελληνικοί, αι δε εμπνεύσεις του ανήκουν εις την Δύσιν. Απέθανε χωρίς ν' αφήσει τίποτε. Μερικά αποσπάσματα, μερικά στροφαί, ιδού το όλον».²⁰⁷ Από την παραπάνω επιστολή απορρέει ότι ο Βαλαωρίτης θεωρούσε ότι άξιζε περισσότερο από τον Σολωμό τον τίτλο του «εθνικού ποιητή».

Μόλις δύο χρόνια αργότερα όμως, σε επιστολή του προς τον φίλο του Ανδρέα Λασκαράτο, φαίνεται ότι δεν είχε παγιωθεί η θέση του για την γλώσσα. Ειδικότερα, ενώ για τον ίδιο η ηρωική ποίηση δεν ήταν δυνατόν να γραφεί σε άλλη γλώσσα εκτός της δημοτικής, τα πεζά του κείμενα ήταν γραμμένα στην καθαρεύουσα. Για την επιλογή του αυτή σημείωνε χαρακτηριστικά: «Τα πεζά είναι γραμμένα εις γλώσσαν λογιωτατίστικην. Και σου ζητώ συμπάθιο δια τούτο μου το αμάρτημα. Αλλά ήθελα ν' αποφύγω την κατηγορία οπού κάμνουν εις τους Εφτανήσιους λέγοντας ότι γράφομε τη γλώσσα του λαού, γιατί δε γνωρίζομε την άλλην.»²⁰⁸

²⁰⁵ Στο ίδιο.

²⁰⁶ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 145.

²⁰⁷ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ.54.

²⁰⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 257.

Ο στόχος του όσον αφορά την γλώσσα την περίοδο που γράφει τον Διάκο είναι πολύ συγκεκριμένος, σε επιστολή προς την γυναίκα του τον Μάρτιο του 1866 εξομολογούνταν ότι σκοπός του, γράφοντας αυτό το ποίημα, ήταν να εξυψώσει την δημοτική γλώσσα: «Ετελείωσα τον Διάκο μου γράφων τον τελευταίον στίχον του. Εκόπιασα πολύ όπως τον φέρω εις πέρας, όχι δι' έλλειψιν εμπνεύσεως, διότι θα ιδής τουνατίον πλεονάζει, αλλά διότι ηθέλησα να παρενείρω γεγονότα σύγχρονα σπουδαιότατα και εν πολλοίς ολίγον γνωστά, διότι ηθέλησα η δημοτική γλώσσα να παρουσιασθή περιβεβλημένη τον ωραιότερον μανδύαν της, διότι προσεπάθησα να εύρω τον τύπον της καθαρώς εθνικής ηρωϊκής ποιητικής, απηλλαγμένης μιμήσεων και ξενικών καρυκευμάτων.»²⁰⁹

Ο Βαλαωρίτης ένωθε την υποχρέωση να διασώσει την δημοτική γλώσσα. Με τις επισημάνσεις του στα προλεγόμενα του ίδιου ποιήματος ήταν σαν να έδινε και μία απάντηση σε όσα υποστήριξε ο Φαλμεράιερ. Συγκεκριμένα, σημείωνε ότι επιδίωξή του ήταν να συλλέγει και να διασώζει τα πολύτιμα κειμήλια της δημοτικής, έχοντας την πεποίθηση ότι σ' αυτά βρίσκεται ύλη για τους γλωσσολόγους και αυτός ο κρυφός σύνδεσμός που αποδείκνυε την γνησιότητα της καταγωγής, μαρτυρώντας ότι η ξενοκρατία ποτέ δεν πέτυχε να καταστρέψει την ενότητα της φυλής του.²¹⁰

Μετά τον Διάκο, το επόμενο βήμα στην ποιητική του καριέρα ήταν η πρόταση του Εθνικού Πανεπιστημίου να απαγγείλει την προσφώνηση στα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα του Πατριάρχη Γρηγορίου του Έ. Με αυτήν την πρόταση ένωσε ότι δικαιωνόταν ως ποιητής. Οι κόποι του ν' ανταποκριθεί στον ρόλο του «εθνικού ποιητή» αναγνωρίζονταν, όσο και ο αγώνας του υπέρ της δημοτικής. Την ευχαρίστησή του για τα γεγονότα που συνέβαιναν στην ζωή του περιέγραφε στη γυναίκα του, λέγοντας ότι: «έλαβον την επίσημον πρόσκλησιν του Πανεπιστημίου και θα σου την αντιγράψω ενταύθα, όπως χαρής και συ μετ' εμού δια την απροσδόκητον ταύτην τιμή μας. Λέγω απροσδόκητον, διότι από δεκαπενταετίας μάχομαι κατά των καλαμαράδων υπέρ της δημόδους ποιήσεως και της καθωμιλημένης γλώσσης και μόλις τώρα απολαμβάνω τους καρπούς των κόπων μου, αφού επισήμως αναγνωρίζομαι υπό του Εθνικού Πανεπιστημίου ως ποιητής και προσκαλούμαι να προσφωνήσω τον Πατριάρχη εις γλώσσαν μέχρι της χθες αποσκυβαλιζόμενην και χλευαζομένην».²¹¹

²⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 107.

²¹⁰ Αθανάσης Διάκος Αστροπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 52.

²¹¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 147.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι απόψεις του ποιητή σχετικά με την επαφή των νέων της εποχής του με την αρχαία και νέα ελληνική γλώσσα. Σε επιστολή του το 1872, εξομολογούνται ότι ανησυχούσε, γιατί έβλεπε ότι οι νέοι δεν έδειχναν τον απαιτούμενο ζήλο για την εκμάθηση της γλώσσας. Ειδικότερα, διαπίστωνε ότι: «Εγώ εσπούδασα πλέον των 15 ετών την αρχαίαν ελληνικήν και ολονέν ακόμη μελετώ ωσάν να ήμην φοιτητής τους αρχαίους κλασσικούς συγγραφείς. Την δε νεοελληνικήν κατώρθωσα να διαπλάσω (και καύχωμαι διά τούτο), αφού εφ' όλην εικοσαετίαν ειργάσθην όπως να γίνω κάτοχος αυτής κύριος. Απεναντίας οι εκ' των ελληνικών γυμνασίων εξερχόμενοι σήμερον δεν δύνανται να συντάξωσιν μίαν οιανδήποτε πραγματείαν χωρίς να υποπέσωσιν εις ανυπόφορα λάθη.»²¹²

Η πιθανότητα αλλοτρίωσης της γλώσσας και η αδυναμία των νέων να την προφυλάξουν, ήταν εύλογο να προκαλέσει ανησυχία σε έναν υπέρμαχο της δημοτικής και σε έναν ποιητή που στόχο ζωής είχε να κληροδοτήσει στις επόμενες γενιές την αγάπη για την πατρίδα και την παράδοση. Η γλώσσα δεν αποτέλεσε σημείο αναφοράς μόνο για τον ελληνικό εθνικισμό τον 19^ο αι. Ο γερμανικός εθνικισμός, για παράδειγμα, βασιζόταν στη γλωσσική ιδιαιτερότητα του έθνους και παρέμενε προσηλωμένος στην άποψη του Χέρντερ, ο οποίος υποστήριζε ότι «ο κόσμος είναι διαιρεμένος σε ξεχωριστές γλωσσικές ομάδες που αντιστοιχούν σε οργανικώς διακριτέα έθνη». Η γλώσσα για τον ίδιο αποτελούσε τον πιο ισχυρό παράγοντα για τον ορισμό του έθνους, μάλιστα πίστευε ότι η απώλεια της πολιτικής ανεξαρτησίας μπορεί να μην ήταν τόσο επικίνδυνη για την επιβίωση του έθνους όσο η γλωσσική αλλοτρίωση. Η ταύτιση της γλωσσικής και εθνικής ιδιαιτερότητας επηρέασε οπωσδήποτε την γερμανική εθνικιστική διάνοηση και όχι μόνο, η ρομαντική παράδοση άσκησε επίδραση στην διαμόρφωση της εθνικιστικής ιδεολογίας στην Ευρώπη τον 19^ο αι. οδηγώντας τον Άρνολντ Τόινμπι σε αυτό που ονόμασε «δαίμονα του γλωσσικού εθνικισμού».²¹³ Επομένως, και ο ελληνικός εθνικισμός δεν θα μπορούσε να ξεφύγει από τις ευρωπαϊκές επιρροές. Η γλώσσα αποτελούσε το κέντρο συζήτησης των Ελλήνων διανοούμενων της εποχής, γιατί θεωρούσαν ότι ήταν ένα από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που ενώνει τους Έλληνες, και συνδέει το παρελθόν με το παρόν και το μέλλον.

Γι' αυτόν τον λόγο και ο ποιητής δεν ξεχνούσε ποτέ να υπενθυμίζει στον γιο του Αιμίλιο ότι η επιθυμία του ήταν τα παιδιά του ν' αποδειχθούν άξιοι συνεχιστές

²¹² Στο ίδιο, σ. 165.

²¹³ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 146-147.

του έργου του, «μολονότι ελευκάνθησαν της κεφαλής μου αι τρίχες, αγωνιζόμενος κατά του λογιωτατισμού εν τη νεωτέρα ελληνική ποιήσει, πριν ή υπερπηδήσω των αντιπάλων μου τα φοβερά χαρακώματα, μολονότι οι έπαινοι δεν γαργαλίζουν πολύ την καρδίαν μου, ουχ ήττον των τέκνων μου η ευαρέσκεια με κολακεύει μεγάλως και με συγκινεί.» Με μεγάλη υπερηφάνεια δεχόταν τα κολακευτικά λόγια από τον γιο του και με μεγάλη ανεκτικότητα τις επικρίσεις του. Ειδικότερα, όταν ο Αιμίλιος του επισήμανε ότι κάνει κατάχρηση των επιθέτων, εκείνος δεχόταν την κριτική, αλλά από την άλλη, του υπενθύμιζε τον πλούτο της ελληνικής γλώσσας, με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν πολλές λέξεις που να φέρουν ακριβώς το ίδιο σημασιολογικό φορτίο, αλλά υπάρχουν λεπτές αποχρώσεις στη σημασία τους, που διαφοροποιούν τη μία από την άλλη. Επομένως, σύμφωνα με τον ίδιο «οιονδήποτε έθνος δεν χάνει τον καιρόν του πλάττον ή συνθέτον λέξεις περιττάς».²¹⁴ Η ενασχόληση και η τριβή με την γλώσσα μόνο κέρδος θα μπορούσε να επιφέρει στο έθνος και η χρήση πολλών επιθέτων για εκείνον φαίνεται ότι ήταν μια απόλυτα συνειδητή επιλογή που τον βοηθούσε να καλλιεργεί και να εξυψώνει την δημοτική.

Η άποψη της νέας γενιάς για το έργο του τον ενδιέφερε πολύ, και θα ένιωθε πραγματικά δικαιωμένος αν το έργο του φαινόταν χρήσιμο στις επόμενες γενιές. Δεν μπορούσε ο ίδιος ν' αποφανθεί για το αν πέτυχε ως ποιητής ή όχι, αλλά μπορούσε χωρίς κανέναν ενδοιασμό να υποστηρίξει ότι βοήθησε πολύ στον θάνατο του λογιωτατισμού και στον εμπλουτισμό της δημοτικής γλώσσας με υλικό ικανό να εκπληρώσει τις ανάγκες των ποιητικών εργασιών των επόμενων γενιών. Μάλιστα, είχε μεγάλες προσδοκίες από τους νέους και ήταν σίγουρος ότι πηγές έμπνευσης μπορούσαν να βρουν πολλές στην Ελλάδα, για τον ίδιο αν ο κόσμος αυτός δεν παρήγαγε μεγάλους ποιητές, αυτό σίγουρα δεν οφειλόταν στην έλλειψη ποιητικής έμπνευσης αλλά, όπως τόνιζε: «στον αφόρητο ζυγό του Λογιωτατισμού, υπό την έποψιν ταύτην αφορητότερος και του Τουρκικού, διότι υπό μεν την δουλείαν των Οθωμανών η ποίησις η Ελληνική απέδωκέν άνθη αμάραντα, υπό δε την τυραννίαν του Λογίωτατισμού σχεδόν τίποτε και το σχεδόν τίποτε τούτο οφείλεται εις την δημοτικήν ποίησιν, είναι δηλαδή έργο ανταρσίας.» Η ελπίδα του για άνθηση της ποιητικής δημιουργίας στην Ελλάδα όχι άπλα δεν μπορούσε να συνάδει με τον λογιωτατισμό αλλά μπορούσε να υπάρξει μόνο όταν εκλείψει κάθε ίχνος του.²¹⁵

²¹⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 180-181.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 197-198.

Για το πλήγμα που είχε επιφέρει ο λογιωτατισμός στην νεοελληνική ποίηση αναφέρεται και σε μία επιστολή του προς τον Εμμανουήλ Ροΐδη. Ειδικότερα, επισήμαινε ότι για τον ίδιο η δημοτική ήταν η γλώσσα που μπόρεσε να εκφράσει καλύτερα τις αγωνίες του ελληνικού λαού αλλά και να αναδείξει και τους ποιητές και τις δημιουργίες τους, σε αντίθεση με το φαινόμενο του λογιωτατισμού που έφερε τεράστιο πλήγμα στην ποίηση της εποχής: «Ο Λογιωτατισμός! Αυτός κατέφαγε και τους ωραιότερους ποιητικούς χρόνους του Ζαλοκώστα και του Παράσχου και του Τανταλίδου και πολλών άλλων, οίτινες βεβαίως θα ήσαν σήμερα το κόσμημα και το αγγλίσμα του Ελληνικού Παρνασσού αν, περιφρονούντες των γραμματικών τας μωράς αξιώσεις, επεδίδοντο εις την καλλιέργειαν του δημοτικού πλούτου και περιέβαλλον τας ιδέας των δια της σαρκός και του αίματος του ζώντος Ελληνισμού αντί των σαβάνων κόσμου παλαιού, σαρακοφαγωμένου, καταρρέοντος. Η τυραννία αυτή του Λογιωτατισμού έπνιξε την ποίηση εν Ελλάδι.» Ο ποιητής σημείωνε ότι ο συντηρητισμός και η προσκόλληση στο παρελθόν οδήγησε τους ποιητές σε συμβάσεις που τους στέρησαν την ελευθερία στην ποιητική έκφραση. Η δημοτική και ο αγώνας γι' αυτήν δικαιώθηκε μόνο όταν προτάθηκε στον ίδιο από το Πανεπιστήμιο να εκφωνήσει την προσφώνηση του Πατριάρχη Γρηγόριου του Έ, αυτή ήταν η κίνηση που καθιέρωσε και την δημοτική στην εθνική ποίηση.²¹⁶

Έτσι όπως για τους δημοτικιστές η χρήση της γλώσσας καθόριζε την αξία του λογοτεχνικού έργου, το ίδιο συνέβαινε και για τους υπέρμαχους της καθαρεύουσας. Σε αλληλογραφία που είχε ο ποιητής με τον Ροΐδη τον Ιανουάριο του 1878, καταδεικνύεται η συστηματική προσπάθεια των τελευταίων να μειώσουν την λογοτεχνική αξία του έργου των ποιητών που έγραφαν στη δημοτική. Ο Βαλαωρίτης, αναφερόμενος στην περίπτωση του Βλάχου, ισχυρίζεται ότι η αρνητική κριτική για τον Ροΐδη υποδείκνυε τον φόβο του για τον θρίαμβο που σημείωνε η δημοτική και για την προσωπική του πορεία σε περίπτωση που υπερίσχυε έναντι της καθαρεύουσας. Όπως σημειώνεται με ειρωνικό ύφος από τον ποιητή, η αντίδρασή του ήταν αναμενόμενη· δεν θα ήθελε «Να γίνη, αντί κεφαλής, ουρά;...ούτε και τούτο. Διότι γνωρίζει εις ποία φοβερά παθήματα είναι καταδικασμένη πάσα εν τω κόσμω ουρά και έχει δίκαιο να τα αποφύγη. Άλλωστε που και πότε να την μάθη την δημοτική γλώσσαν, αυτός όστις νομίζει ότι είναι ο μόνος χασνατάραγας της αρχαίας Ελληνικής και ότι δύναται να επιδεικνύεται το μεγαλείον και τον πλούτον διασκορπίζων ολόγυρα τους θησαυρούς

²¹⁶ Στο ίδιο, σ. 193.

του και εκπλήττων τους ακροατάς και τους αναγνώστας του με την ανεξάντλητον σοφίαν του;» Στην ίδια επιστολή ο ποιητής αναφέρεται και σε κατηγορίες που εξαπέλυσε εναντίον του ο Βερναρδάκης. Συγκεκριμένα, ο Βερναρδάκης υποστήριξε ότι με τον διθύραμβο στον Πατριάρχη, ακριβώς επειδή ήταν στην δημοτική, ο Βαλαωρίτης πήρε στον λαιμό του πολλούς νέους ποιητές της εποχής.²¹⁷ Ο λόγος που ανέφερε ο ποιητής το συγκεκριμένο περιστατικό ήταν για να πείσει τον φίλο του Εμμανουήλ Ροΐδη να μην δίνει βάση σε τέτοιου είδους κακοπροαίρετες κριτικές, γιατί, κατά τον ίδιο, ο φόβος για την επικράτηση της δημοτικής ωθούσε τα συγκεκριμένα πρόσωπα σ' αυτές.

Πρέπει να σημειωθεί ότι σκοπός του ποιητή δεν ήταν να εξιδανικεύσει την δημοτική, αλλά «να την θέσει στο βάθρο που της άξιζε», όπως ο ίδιος έλεγε. Έτσι δεν παρέλειπε να επισημάνει και τα προβλήματά της, υποστηρίζοντας ότι: «δεν απηλλάγη ακόμη εντελώς των ιδιοτροπιών τινών τας οποίας εκληρονόμησεν εκ του μονήρους και ασκητικού βίου της καθώς και εκ της κατ' αυτής κατ' αυτής συστηματικής καταδιώξεως των λογίων. Μία των ιδιοτροπιών αυτών είναι να μη θέλη ακόμη να συνάψη φιλικάς σχέσεις μετά των ξενικών ονομάτων και να αποκρούη δυσμενώς εκ των στίχων της ό, τι της φαίνεται κακόηχον και ξένον.»²¹⁸ Η αδυναμία της δημοτικής ν' ανταποκριθεί στις μεταφράσεις ξένων έργων ήταν κάτι που τον προβλημάτιζε, αλλά αποτελούσε και το έναυσμα για να συμβάλλει ώστε αυτή η αδυναμία της να εκλείψει.

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στην καθαρεύουσα και την δημοτική, και η υπερίσχυση της δεύτερης, διαφαίνεται μέσα από την συνδιαλλαγή απόψεων του ποιητή με τους διανοούμενους της εποχής. Η καθαρεύουσα αποτελούσε από την αρχή ένα μεταβατικό στάδιο που θα οδηγούσε στην επιστροφή στην αρχαία ελληνική γλώσσα. Όμως, η απομάκρυνση της ίδιας της Δύσης από τις ιδέες του Διαφωτισμού, η απογοήτευση που δέχτηκαν οι Έλληνες από τις Μεγάλες Δυνάμεις σε σχέση με το εθνικό ζήτημα και η ανάδειξη των Βαλκανικών εθνικισμών, ήταν γεγονότα που άλλαξαν το κλίμα της εποχής, με αποτέλεσμα τον αναπροσδιορισμό των στόχων και στο επίπεδο της γλώσσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

²¹⁷ Στο ίδιο, σ. 206.

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 313.

Τα βασικότερα στοιχεία της εθνικής ταυτότητας είναι η γλώσσα και η θρησκεία. Η σημασία τους και η αμοιβαία τους σχέση δεν είναι όμως ούτε δεδομένη ούτε αυτονόητη.²¹⁹ Πολλές ήταν, για παράδειγμα, οι εθνικιστικές ιδεολογίες από τα τέλη του 18^{ου} αι. και έπειτα που δεν αποδίδουν θρησκευτικό περιεχόμενο στην εθνική ταυτότητα, είτε διότι αδιαφορούν για τη θρησκεία είτε γιατί την αποστρέφονται. Γνωστό παράδειγμα ο «αντικληρισμός» κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, ιδίως στην φάση της τρομοκρατίας. Επίσης, συνηθισμένη είναι και η ουδέτερη στάση του εθνικισμού απέναντι στην θρησκεία, και δεν είναι και λίγες οι περιπτώσεις όπου ο εθνικισμός έχει συμβάλλει για να αδρανοποιηθούν οι εθνικές αντιθέσεις στο εσωτερικό του εθνικού σώματος. Η ουδετερότητα του εθνικισμού απέναντι στην θρησκεία υποδηλώνει και την υποβάθμιση του θρησκευτικού κριτηρίου σε σχέση με άλλες πολιτισμικές ορίζουσες. Εύλογο αυτό, κυρίως για εθνικούς πληθυσμούς που δεν προέκυψε η ανάγκη να διαφοροποιηθούν από αλλόθρησκους γείτονες ή εθνικά σώματα.²²⁰

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις, όπως οι Βαλκανικοί εθνικισμοί, όπου η θρησκεία όχι μόνο δεν μπορεί ν' αγνοηθεί, αλλά οφείλει να εξεταστεί ως παράγοντας πρωταρχικής σημασίας. Τον 19^ο αι. ο καθολικός Κροάτης διέκρινε τον εαυτό του από τον ορθόδοξο Σέρβο με τον οποίο μιλούσαν την ίδια περίπου γλώσσα. Η παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στον εθνικιστικό λόγο δηλώνει και την διαφοροποίηση του κοινωνικού ρόλου της θρησκείας. Η δεύτερη δεν έχει μία αμετάβλητη παρουσία από την παραδοσιακή στην σύγχρονη κοινωνία, αλλά αλλάζει και πολιτικοποιείται ως προς τις χρήσεις και την λειτουργικότητά της, αφού συντελεί στον προσδιορισμό όχι μιας κοινότητας ομοδόξων αλλά στον προσδιορισμό μιας καινούργιας πολιτισμικής και πολιτικής οντότητας του έθνους.²²¹

Στην ελληνική περίπτωση συναντά κανείς μια συχνή ταύτιση εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας.²²² Η θρησκευτική πίστη εξισώθηκε μάλιστα με την εθνική νομιμοφροσύνη σε τέτοιο βαθμό που οι έννοιες *Χριστιανός* και *Έλλην* να καταστούν συνώνυμες και να ορίζονται σε αντίθεση με το ταυτόσημο ζεύγος εννοιών *Μουσουλμάνος* και *Τούρκος*. Ωστόσο οι εξισώσεις αυτές ίσχυαν μόνο μετά την

²¹⁹ Έλλη Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα., ό.π., σ. 119-120.

²²⁰ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 160-161.

²²¹ Στο ίδιο, σ. 163-164.

²²² Έλλη Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα., ό.π., σ. 120.

εμφάνιση των Βαλκανικών εθνικισμών και αποτέλεσαν σε μεγάλο βαθμό παράγωγα της επεξεργασίας των εθνικών ταυτοτήτων που αυτοί επιχείρησαν.²²³

Η πατρίδα και η θρησκεία συμπορεύονταν σε όλα τα ποιήματα του Βαλαωρίτη από το 1857 και μετά. Ο θεός βρισκόταν ως «βοηθός» διπλά σε κάθε προσπάθεια ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Όπως ο ίδιος έλεγε στα προλεγόμενα της «Κυρά Φροσύνης»: «Θρησκεία και Πατρίς, τα δύο ταύτα παντοδύναμα ελατήρια πάσης ελληνικής καρδίας, ήσαν και τότε οι μοχλοί, δι'ων επειράτο ο κόμης Ορλώφ και οι απεσταλμένοι αυτού ιν' αποκυλίστη τον λίθον από του μεγάλου μνημείου, ένθα νήδυμον ύπνον καθυδέν η πελασγικήν ψυχή».²²⁴ Στην ίδια εισαγωγή συναντάμε και την ταύτιση Μουσουλμάνου - Τούρκου στο πρόσωπο του Αλή -Πασά, η έλευση του οποίου στην Ήπειρο παρομοιάζεται από τον ποιητή ως «καταστρεπτικός κατακλυσμός, αφάνιζων μεν και πνίγων τά πάντα, αλλά και πλύνων και καθαίρων την ημετέραν παντός ρύπου. Η κιβωτός της ελληνικής ελευθερίας επέπλευσεν επί των υδάτων της αβύσσου εκείνης και θαυμασίως διεσώθη, διότι θεού δάκτυλος οδηγεί αυτήν.»²²⁵

Σε διάλογο του Διάκου με τον Ομέρ Βρυώνη, στο ποίημα «ο Διάκος», ο ποιητής χρησιμοποιεί ένα δαχτυλίδι ως σύμβολο διαδοχής για να καταδείξει ότι ο θεός μεριμνά γι' αυτούς που παραμένουν πιστοί στις αρχές τους, όπως είναι η αγάπη για την πατρίδα και την θρησκεία. Ο Διάκος ζητά από τον Βρυώνη να επιστρέψει το δαχτυλίδι που οι σύντροφοί του έκλεψαν, τονίζοντας έτσι την άδικη στάση των κατακτητών. Τα χαρακτηριστικά του δαχτυλιδιού, ο σταυρός, ο δικέφαλος αετός και η επιγραφή «ο θεός νικά», ήταν αυτά που υποδείκνυαν τον κάτοχό του αλλά και την ταυτότητα του Έλληνα. Όταν τελικώς το δαχτυλίδι αυτό φτάσει στα χέρια του Διάκου, το κατασπαράζει. Μέσα από την υπερβολική αυτή αντίδραση, ο ποιητής επιδίωκε να προβάλλει την προσπάθεια των οπλαρχηγών να προστατέψουν την πατρίδα και την θρησκεία. Το γεγονός ότι το δαχτυλίδι επέστρεψε στον δικαιούχο του, υποδείκνυε ότι ο θεός θα προνοούσε γι' αυτούς που αγωνίζονταν για την ορθοδοξία:

*«-Εψές τα παλικάρια σου Ομέρπασά Βριόνη,
Το δαχτυλίδι μ' άρπαξαν και το φορείς στο χέρι...
Πριν απαντήσω... το φιλείς ;
-Και τι σημάδια φέρνει;
-Εκείνα που 'χαν μια φορά Βριόνη οι γέροντές σου.
Ένα δικέφαλο αητό με τα φτερ' απλωμένα*

²²³ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 165.

²²⁴ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου *Ποιήματα*, Τόμος Δεύτερος, *Κυρά Φροσύνη*, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός, ό.π., σ. 18.

²²⁵ Στο ίδιο, σ. 16.

Κ' επάνωθ' του τον Σταυρό...»²²⁶

*«-Δος μου το δαχτυλίδι μου.
-Σ' τα χέρια, σου Θανάση,
Αλυσωμένα, θα φανή και θα με μαρτυρήσει.
-Εδώ...ς το στόμα...γρήγορα...φέρε το...πίθωσέ το.
Του τώδωκε ο Ομέρπασάς. Στη φλογερή χαρά του
Ταρπάζει εκείνος, το φιλεί, δεν το χορταίνει ο Διάκος
Ακόμα τανασπάζεται και κοινωνιά στερνή του
Το καταπίνει λαίμαργα, λες και ήθελε να δώση
Ή το είδωλό του το γλυκό τα σπλάχνα του κιβούρι.»²²⁷*

Στον «Φωτεινό» επισημαίνεται ότι, ακόμα κι αν δεν λειτουργήσουν όλοι συσπειρωμένοι για ν' αντιμετωπίσουν τον Φράγκο εχθρό, ο θεός θα είναι ο μεγαλύτερος σύμμαχος και θα βοηθήσει να πετύχουν το «ακατόρθωτο», η πίστη τους σ' αυτόν θα είναι και η δύναμή τους:

*Τότε Χτενά μου, μοναχοί και θα μας δυναμώσει
Εκείνος π' όλα δύναται, και με την άπαλάμη
Γέρνει τον πλάτανο στη γη κ' υψώνει το καλάμι.²²⁸*

«Ο δάκτυλος της Θείας Πρόνοιας και ο υψηλός προορισμός της Ελλάδας είναι έννοιες που δίνουν και παίρνουν στα έργα του Βαλαωρίτη, σημειώνει απορριπτικά ο Γιάννης Αποστολάκης», όμως θα πρέπει να επισημανθεί, ότι η σταθερή αυτή επιλογή του ποιητή γίνεται σε μία εποχή που η ελληνοχριστιανική αντίληψη κυριαρχεί. Οι πρώτες διατυπώσεις όσον αφορά την σχέση εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας εντοπίζονται το 1852 στα «Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος» του Ζαμπέλιου. Ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» ήταν ένα επιχειρησιακό και ευέλικτο πρόταγμα που συνδύαζε τις εθνικές επιδιώξεις με την θεία πρόνοια. Η προνοιακή αντίληψη για την εθνική ιστορία και η θρησκευτική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας καλλιεργούσαν την ελπίδα για την επίτευξη των εθνικών στόχων και των «πατροπαράδοτων προφητειών», ενώ παράλληλα μέσω της θρησκείας γινόταν μια προσπάθεια μετριασμού της ανθρώπινης οδύνης απέναντι στο υλικό και στο ανθρώπινο κόστος του πολέμου.²²⁹

Ο «δάκτυλος του υψίστου» πρέπει να αποσαφηνιστεί ότι δεν παραπέμπει σε κάποια μοιρολατρική αντίληψη ούτε σε κάποια θρησκόληπτη στάση του ποιητή, αλλά στον πυρήνα ενός ιστορικού σχήματος που διαπερνά και συνέχει την λαϊκή κουλτούρα

²²⁶ Αθανάσης Διάκος Αστροπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ.228-229.

²²⁷ Στο ίδιο, σ. 230.

²²⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Φωτεινός (επιμ. Γ.Π Σαββίδης), ό.π. σ. 109.

²²⁹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ρομαντικά πεπρωμένα, ό.π., σ. 221.

τόσο τα προεπαναστατικά όσο και τα μετεπαναστατικά χρόνια. «Το προνοιακό μοντέλο ερμηνείας της πραγματικότητας περνά από τρεις διαφορετικές φάσεις κατά τις οποίες συνδυάζει την προφητεία με την ιστορία», σύμφωνα με τον Γιάννη Παπαθεοδώρου. Συγκεκριμένα, «στα χρόνια της τουρκοκρατίας και όσο λειτουργεί ηγεμονικά η εκκλησιαστική χρησιμολογία για την έλευση της Θείας Βασιλείας, η προφητεία εξηγούσε την ιστορία και όχι το αντίθετο. Στα προεπαναστατικά χρόνια το προνοιακό μοντέλο χρησιμοποιείται προκειμένου να εντάξει στις νέες ιστορικές αναγκαιότητες τον Αγώνα. Στη φάση αυτή η ιστορία εξηγεί την προφητεία, μέσα στο πλαίσιο της εθναφύπνισης». Στα πρώτα χρόνια ζωής του Ελληνικού Βασιλείου η Μεγάλη Ιδέα, η ιστοριογραφική ενσωμάτωση του Βυζαντίου στο κυρίως σώμα της εθνικής Ιστορίας και το Ανατολικό ζήτημα, θα οδηγήσουν σε μία σύνθεση προφητείας και Ιστορίας.²³⁰

Μέσα στο σχήμα της «θείας πρόνοιας» οι μάρτυρες που θυσιάζονται για την πατρίδα παίρνουν την μορφή θρησκευτικών μαρτύρων. «Χάνονται», όπως τονίζει ο ποιητής στα προλεγόμενα του «Σαμουήλ», «στεφανούνται υπό του Υψίστου ως μάρτυρες θανόντες υπέρ πίστεως και πατρίδος».²³¹ Απλοί κληρικοί, κλέφτες και ο Πατριάρχης παρουσιάζονται να εξαγνίζονται μέσα απ' τον θάνατο τους. Ο ποιητής στα προλεγόμενα του «Κατσαντώνη» αναφέρεται στην ένωση οπλαρχηγών και κληρικών, στον αγώνα για την ανεξαρτησία, σημειώνοντας ότι: «Αρματωλοί και μοναχοί, ελευθερία και θρησκευτικό αίσθημα, εχθροί των τυράννων και λειτουργοί της Θεότητος πρότερον και διαρκούσης της ελληνικής γιγαντομαχίας απαντώνται αμοιβαίως χειραγωγούμενοι, ενθαρρυνόμενοι, βοηθούμενοι».²³²

Στα προλεγόμενα της «Κυρά Φροσύνης», επισημαίνεται από τον ποιητή ότι υπάρχει μια καθορισμένη από τη μοίρα ημέρα όπου η αγάπη για την πατρίδα και τον θεό θα μεταλαμπαδευτούν σε όλες τις υπόδουλες περιοχές. Η Μεγάλη Ιδέα θα υλοποιούσε το πρόγραμμά της, που αφορούσε τον εκπολιτισμό της Ανατολής και την ανεξαρτησία των υπόδουλων περιοχών την στιγμή που ο θεός θα το θελήσει: «Πατρίς και θρησκεία επέπρωτο και μετά παρέλευσιν μιάς περίπου εκατονταετηρίδος να αντηχήσωσι πάλιν από περάτων της Άρκτου μέχρι των Θεσσαλικών Μετεώρων και ως άλλοι ηλεκτρικοί σπινθήρες να διοχετεύσωσι το πύρ εις τās ηπειρωτικές καρδιάς...η διαγελώσα εκείνη ηώς ήτο φως το αληθινόν, το μέλλον να λαμπρύνη τους ουράνιους

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 223-224.

²³¹ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 61.

²³² Στο ίδιο, σ. 91.

θόλους της Αγίας Σοφιάς».²³³ Οι Έλληνες, σύμφωνα με τον ποιητή, όφειλαν να αγωνίζονται με όπλα την φιλοπατρία και την πίστη τους στον θεό. Ο τελευταίος ήταν ο μόνος που μπορούσε να λειτουργήσει ως πιστός σύμμαχός, σε μία περίοδο που οι ίδιοι ένιωθαν «προδομένοι» από τις ισχυρές δυνάμεις της Δύσης.

Ο θεός ήταν αυτός που προνόησε σύμφωνα με τον ποιητή, και για το άψυχο σώμα του Πατριάρχη, ώστε να δεχθεί τις τιμές που του άρμοζαν: «Το ιερόν λείψανον του μεγάλου της Ελλάδος εθνομάρτυρος έμεινε τρεις όλας ημέρας κρεμάμενον επί της αγχόνης, ύστερον δε παρεδόθη εις χείρας του μαινόμενου όχλου των δημίων και διαδυρθέν καθ' όλας τας ρύμας και τας αγυίας του Βυζαντίου, ως τι θνησιμαίον ανάξιον ενταφιασμού ερρίφθη εις τα βάθη του Βοσπόρου. Αλλ' ο θεός ο Ύψιστος παρέλαβεν αυτό εκ των κόλπων της θαλάσσης και το διαπιτεύθη εις χείρας της ορθοδόξου Ρωσσίας, ήτις απέδωκεν αυτό τιμάς αυτοκρατορικής και λατείας ανάλογον προς τον τερατώδη όγκον του διαπραχθέντος στυγερού κακουργήματος και της υψηλής θέσεως, ην κατείχεν εν τω πληρώματι της εκκλησίας ο απαγχονισθείς Ποιμενάρχης».²³⁴

Από επιστολή του ποιητή στον Παύλο Διομήδη το 1877, προκύπτει ότι όλοι όσοι αγωνίζονταν για την ελευθερία της χώρας είχαν την πεποίθηση ότι ο θεός ήταν δίπλα τους την στιγμή που βρίσκονταν σε αδιέξοδο για να τους βοηθήσει. Συγκεκριμένα, με αφορμή τον θάνατο του Κανάρη, ο ποιητής εξέφραζε την θλίψη του για το γεγονός στον φίλο του Παύλο Διομήδη και του περιέγραφε ένα περιστατικό που του είχε αφηγηθεί ο ίδιος ο ναύαρχος, όταν το πυρπολικό του προσκόλλησε στην ναυαρχίδα του Καραλή. Ο Κανάρης διέταξε τότε το πλήρωμά του να απομακρυνθεί, φοβούμενος τις φλόγες που κινούνταν προς το μέρος τους, μία αλυσίδα που δεν είχε ξεδεθεί τους έκανε να προσπαθούν μάταια να αποχωρήσουν από το σημείο χωρίς να τα καταφέρνουν, μέχρι την στιγμή που ο ναύαρχος αντιλήφθηκε τι συνέβαινε και έλυσε την αλυσίδα. Σύμφωνα με τον Κανάρη, ο θεός βρισκόταν πίσω από το γεγονός: «Τα ολίγα δευτερόλεπτα τα οποία εδαπανήθησαν εν τω απροσδοκίτω εκείνω συμβάντι ήσαν αρκετά να επιφέρουν την καταστροφήν μας» αφηγούνταν ο Κανάρης στον ποιητή. «Οι Τούρκοι ήσαν τόσοι ώστε εάν έπτυνον επάνω μας θα μας έπνιγον αναμφιβόλως. Αλλ' ο μεγαλοδύναμος θεός δεν το επέτρεψε και μας έσωσε διότι εγνώρισε την ψυχήν των δούλων του».²³⁵

²³³ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός, ό.π., σ. 13-14.

²³⁴ Ο Ανδριάς του Αοίδιμου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γρηγορίου του Έ, ό.π., σ. 6-7.

²³⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, ό.π., σ. 314-315.

Δεν είναι λίγες οι φορές που γίνεται αναφορά στην Παναγία σε ποιήματά του Βαλαωρίτη. Έχει πάντα τον ρόλο του διαμεσολαβητή, μεριμνά για τα αμαρτωλά παιδιά της, ώστε να συγχωρεθούν οι αμαρτίες τους από τον θεό και να τους δοθεί το δώρο της ελευθερίας. Γι' αυτό τον λόγο, η «Κυρά Φροσύνη» απευθυνόταν στην Παναγία στο ομώνυμο ποίημα, σκοπός της ήταν να την συγχωρέσει που ερωτεύτηκε τον εχθρό της πατρίδας και αλλόθρησκο, γιο του Αλή Πασά. Το μαρτύριο για εκείνη ήταν μια θεόσταλτη τιμωρία που θα την βοηθούσε να εξιλεωθεί από την αμαρτία.

*«Αν τα τόσα καταφρόνια, αν τα τόσα δάκρυα μου
Δεν έπλυναν την ψυχή μου και το κρίμα Δέσποινά μου,
Δος μου κι άλλα, δος μου κι άλλα, νάλθω η μαύρη καθαρή,
Όπως ήμουνα, κυρά μου, ς της μητρός μου το βυζί»²³⁶*

Ο ποιητής σε μία προσπάθεια του να ευχαριστήσει την μητέρα όλων των Ελλήνων που στέκεται δίπλα στους αγώνες τους, της αφιέρωσε το ποίημα με τίτλο «Η Φανερωμένη». «Η «Φανερωμένη» μου κατά τη γνώμη σου θα ήτο ένα μικρό αριστούργημα, αν ημπορούσες να εγκρίνης την υπόθεσιν του αριστουργήματός μου» γράφει στον φίλο του Ανδρέα Λασκαράτο, ο οποίος με αφορμή αυτό το ποίημα, σχολιάζει την προσκόλλησή του στα θέματα θρησκείας. Ειδικότερα, σημειώνει ότι: «ευρισκόμεθα εις μεταβατικήν εποχήν και ως προς τας θρησκευτικάς ιδέας και ότι κάθε τίμιος άνθρωπος, έστω και ποιητής, πρέπει να προσπαθή να ξερριζώνη με κάθε τρόπο από την ψυχή του λαού κάθε είδος δεισιδαιμονίας, διότι με αυτό το μέσον δύναται να καλυτερέψη την τύχη του.»²³⁷ Ο Βαλαωρίτης του απάντησε τονίζοντας ότι για εκείνον, όχι ο ποιητής αλλά ο λαός καθορίζει την θεματολογία του ποιητή. Με λίγα λόγια ο ίδιος δεν λειτουργεί σύμφωνα με το δόγμα «η τέχνη για την τέχνη», αλλά μέσω της ποίησής του συνδιαλέγεται με το κοινό του και αφουγκράζεται τις αγωνίες του, και αυτές τον κατευθύνουν σε θέματα σχετικά με την θρησκεία.

Στην ίδια επιστολή, μάλιστα, συγκεκριμενοποιούσε ότι ο ρόλος του ήταν να υπηρετεί τις ανάγκες του λαού και όχι αυτές του «θρησκευτικού αναμορφωτή», γι' αυτό δεν επρόκειτο να γίνει ούτε «Λούθηρος» ούτε «Καλβίνος». Οι θρησκευτικές αδυναμίες του λαού θα συνέχιζαν να του εξάπτουν το ενδιαφέρον και να τις επιζητά, για τον ίδιο κανένας χώρος δεν θα έπρεπε ν' αποκλείεται ως πηγή έμπνευσης, γιατί όπως παρέθετε: «τα ευμορφότερα λουλούδια φυτρώνουν εις τους βάτους και τα

²³⁶ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, ό.π., σ. 103.

²³⁷ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα, ό.π., σ. 280-281.

αγριοπρίναρα. Συχνότερα δε εις τους καλλιεργημένους και ημέρους τόπους βρίσκονται παρά ψύλληθρα και σπερδούκλια.»²³⁸ Η θρησκεία ήταν στυλοβάτης του έθνους και γι' αυτό δεν θα μπορούσε να μην έχει κεντρικό ρόλο στην ποίησή του. Από την άλλη πλευρά, οι απόψεις του Λασκαράτου για τον κλήρο είναι γνωστές μέσα από τα σατιρικά του ποιήματα και αυτές ήταν που οδήγησαν και στον αφορισμό του από την εκκλησία.

Οι ήρωες του Βαλαωρίτη ακολουθούν μία συγκεκριμένη πορεία πριν το μαρτύριό τους, αρχικά νοιώθουν το βάρος της αμαρτίας και με την βοήθεια της μετάνοιας και της εξομολόγησης ψάχνουν να βρουν τον δρόμο για την σωτηρία της ψυχής τους. Το ίδιο το μαρτύριο νιώθουν ότι τους εξιλεώνει και τους βοηθά ν' αναγεννηθούν. Ανάλογη πορεία έχει και το «έθνος» για τον Βαλαωρίτη, πιστεύει ότι αρκεί να μετανοήσει για τις αμαρτίες του παρελθόντος και μέσα από το μαρτύριο της σκλαβιάς θ' αναγεννηθεί.

Η μετάνοια είναι απαραίτητη γιατί ο θεός για τον ποιητή δεν λειτουργεί πάντα ως «συμπαραστάτης» αλλά και ως «τιμωρός», όπως στην περίπτωση του Θανάση Βάγια, που πηγές τον καθιστούν υπεύθυνο για τον θάνατο πολλών Γαρδικιωτών. Στο ποίημα με τίτλο το όνομα του προδότη του Γαρδικίου αναδύονται λαϊκές, ελληνορθόδοξες δοξασίες σχετικά με τους βρυκόλακες. Ο Θανάσης Βάγιας ως Βρυκόλακας που διψά για αίμα εμφανίζεται στην γυναίκα του, που έχει επωμισθεί την αμαρτία του. Ο «Βρυκόλακας», σύμφωνα με την παράδοση, ταυτίζεται με τον σατανά, μ' αυτόν τον τρόπο ο ποιητής ήθελε να επισημάνει ότι η προδοσία στην πατρίδα ταυτίζεται με την προδοσία στον θεό. Επιπλέον, ο ποιητής αντιπαραβάλλοντας την στάση της γυναίκας του ήρωα η οποία μετανοεί και θέλει να ξεφύγει από την αμαρτία που την καταδιώκει, δηλώνοντας χριστιανή, τονίζει ότι η μετάνοια ανταμείβεται:

*«Να πάγω εμπρός. Χριστιανοί, κάμετ' ελεημοσύνη!
Ανοιζέτέ μου, απέθανα...Κ' εγώ Θεό λατρεύω.
Ανοιζετε μου Χριστιανοί, έμαθα να νηστεύω,
Και το ψωμί σας δεν ζητώ, δεν θέλω να το πάρω.
Φτωχός φτωχόνε συμπονεί, γλυτώστε με απ' το Χάρο»²³⁹*

Η ίδια ζητά συγχώρεση και για τον άντρα της μόνο έτσι θα μπορέσει να σώσει την ψυχή του που βασανίζεται εξαιτίας του διπλού του αμαρτήματος απέναντι στους συμπατριώτες του και τον θεό.

«Εψές τη νύχτα εμπήκ' εδώ, εστάθηκε σιμά μου...,

²³⁸ Στο ίδιο, σ. 281.

²³⁹ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 32.

Σχωρέστε τονε, Χριστιανοί κλάψτε τη συμφορά μου»²⁴⁰

Συγχώρεση ζητά και ο Σαμουήλ για εκείνον και τους συντρόφους του, πριν ενωθούν με τον θεό μέσα από το μαρτύριο τους:

*«Συγχώρεσε, συγχώρεσε!
Πλάστη τα κρίματά μας!
Και τώρα που θα νάλθωμε
Κ' ημείς στην αγκαλιά σου,
Δέξου μας σαν παιδιά σου.»²⁴¹*

Στο ποίημα «Ευθύμιος Βλαχάβας» μέσα από τα λόγια του Δημητρίου τονίζεται η αξία της συγχώρεσης ανάμεσα στους ανθρώπους. Τονίζεται ότι αν οι άνθρωποι καταφέρουν και βρουν την δύναμη να συγχωρέσουν τους εχθρούς τους τότε μόνο θα μπορέσουν να πλησιάσουν τον θεό.

*«-Παιδί μου, σχώρεσε κι ' αυτούς που σ' έχουν μαρτυρέψη
-καλύτερα την κόλαση παρά να τους σχωρέσω
-Βλαχάβα, εβλαστήμησες, έδιωξες τον θεό σου
Σχωρεσέ τους... Τ' είσαι σύ και θα γενής αντάρτης»
«Βλαχάβα ή συγχώρεσε ή πάρε... τον... αφόρε...
Δεν έσωσε ο καλόγερος και μια φωνή σβυσμένη
Ακούστηκε που πέταξε κρυφά κρυφ' απ' το στόμα
Του Θύμιου και πωλεγε «Θεέ μου συγχώρεσε τους».²⁴²*

Ο Ιγνάτιος στο ποίημα «Κυρά Φροσύνη» ζητά από τον θεό και τους χριστιανούς να συγχωρέσουν την Φροσύνη που πρόδωσε πατρίδα και θεό:

*«Σχωρέσατέ την, Χριστιανοί».- «Ο Θεός να τη σχωρέση»
Εμοίρασε ο Ιγνάτιος με τη χρυσή λαβίδα,
Που αστράφτει μες ζ' τα δάχτυλα, το άφθαρτο το σώμα
Το αίμα το σωτήριο. Μυρίζει το λιβάνι...
Αγιάσανε κ' η δεκαεφτά με την Κυρά Φροσύνη.»²⁴³*

Η πιο ευχάριστη στιγμή στην ποιητική πορεία του Βαλαωρίτη ήταν η απαγγελία του ποιήματος που έγραψε για τον Πατριάρχη, στην τελετή της 25^{ης} Μαρτίου μπροστά από το Πανεπιστήμιο. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ήταν άλλη μία περίπτωση εργαλειοποίησης της τέχνης με στόχο ο ποιητής να πραγματοποιήσει τις προσωπικές του φιλοδοξίες. Αν όμως παρακολουθήσει κανείς το έργο του Βαλαωρίτη συνολικά, θα δει ότι επανειλημμένα πρόβαλλε τον Πατριάρχη και το μαρτύριό του στα ποιήματά του. Αυτό συνέβαινε, επειδή πίστευε ότι το μαρτύριο αυτό ξυπνούσε το αίσθημα της

²⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 41.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 70.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 129-130.

²⁴³ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Ποιήματα, Τόμος Δεύτερος, Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός, ό.π., σ. 137.

εκδίκησης στους αποδέκτες της ποίησης και διατηρούσε ζωντανή την Μεγάλη Ιδέα. Στο ποίημα που έγραψε προς τιμή του Διονύσιου Σολωμού, ο ποιητής παρουσιάζει τον Πατριάρχη δίπλα στον Κανάρη ως ισάξιο ήρωα του Εικοσιένα. Η Επανάσταση προβάλλεται ως απορρέουσα από το μαρτύριο του και αυτή η άποψη τον συνοδεύει ως τον διθύραμβο.²⁴⁴ Απευθύνεται στον Κανάρη λοιπόν ο ποιητής λέγοντας:

*«Για να σου λέγω πάντοτε,
Κανάρη, μη δειλιάζης,
Να καίς, να πνίγης, να χαλάς,
Τους άπιστους να σφάζης,
Κι ανάμεσα στα γαίματα
Ν' ανάφτω την οργή σου
Φωνάζοντας, «θυμήσου
Τα λόγια του αηδονιού;»*

*Τα λόγια που σου ελάλησε
Γλυκά στο περιβόλι,
Τότε σαν ήρθες σκούζοντας
Το έρμο από την Πόλι,
Και σουπέ πως απάντησε
Άγιο κορμί πνιμμένο,
Στην άκρη πεταμένο
Του έρημου γιαλού.*

*Και σούπε πως εσίμωσε
Για να το ψηλαφήση
Και βλέπει...κι ανατρίχιασε...
Και πέφτει να φιλήση
Κι εκεί που επλησίασε
Στο μάρτυρα τα χείλη,
Σχοινί για πετραχήλι
Του βλέπει στο λαιμό*

*Και τόσο άσπλαχν' η θηλειά
Τον πατριάρχη σφίγγει,
Τόσο του χώνεψε βαθειά,
Πώκοψε το λαρύγγι,
Κι' άνοιξε στόμα δεύτερο,
Που μέρα νύχτα κράζει
Και πάντα σας φωνάζει
«Εκδίκηση ζητώ».»²⁴⁵*

Στον Διάκο, αναφέρεται και σε ένα κρυφό μυστικό που έφερε ο Πατριάρχης, χωρίς να λέει πολλά γι' αυτό, και δείχνει μια προσπάθεια να δικαιολογήσει την στάση του στην αρχή της Επανάστασης.

²⁴⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 255.

²⁴⁵ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 148-150

*Μην είσαι Διάκε, αχόρταγος. Κύτταζ' εκεί πιος άλλος
 Με το κορμί τα θέμελα θα να στοιχειώσσει τώρα.
 Θανάση μου! Γονάτισε... κρεμούν τον Πατριάρχη.
 Εγωνατίσανε βουβοί. Κ' ευθύς την έρμη χώρα
 Έβρεξε φως από ψηλά και τηνε πλημμυρίζει.
 Και κόσμον είδανε πολύν, σιμά 'ς το περιγιάλι
 Να μερμηγκιάζει ανήσυχος και μεσ' απώνα ξύλο,
 Όπου είχε αράξη βιαστικά, το Γέρο να προβάλει
 Με τ' απανωκαλλύμαυκο, με το ραβδί 'ς το χέρι.
 Τα βάσανά του, η αγρυπνιαίς, τα χρόνια του, η νυστεΐαις,
 Το φοβερό το μυστικό, που εκρατεί κλειδωμένο
 Βαθειά 'ς τα φυλλοκάρδια του, τον είχανε συντρίψει
 Κ' είναι το πάτημα του Αργό. Φονειάδες λυσσασμένοι
 Τον έσπρωχναν να περπατή και τα γεράματά του
 Περιγελούσανε σκληρά:- Τη λαγουδιά σου χτύπα...
 Εμπρός... Κ' οι λύκοι, ποιστικές, θα φαν τα πρόβατά σου.»²⁴⁶*

Είναι γνωστό ότι ο ρόλος του Πατριάρχη στην Επανάσταση ήταν αμφιλεγόμενος. Το 1821 σφράγισε μία αναμέτρηση του Διαφωτισμού με την εξουσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ο αφορισμός των επαναστατών τάσσει επίσημα την Μεγάλη Εκκλησία στην υπηρεσία της οθωμανικής νομιμότητας, και η επανάσταση ήταν μια έμπρακτη αμφισβήτηση της κεντρικής εκκλησιαστικής αρχής.²⁴⁷

Μετεπαναστατικά, ο γενικός όρος «θρησκεία» που χρησιμοποιείται στρογγυλεύει τις αντιθέσεις. Πίσω από την λέξη δεν διευκρινίζεται για το αν πρόκειται για την εθνική συνείδηση ή τα δόγματα, ή για το ιερατείο ή το ποίμνιο, για τους τύπους της θρησκείας ή το κρυφό σχολειό. Άλλοτε επαινείται ο λαός για την εμμονή του στα πάτρια και άλλοτε στηλιτεύεται ο κλήρος για την αμάθειά του, άλλοτε αποδίδεται στον Πατριάρχη ο χαρακτηρισμός του εθνάρχη και άλλοτε καταγγέλλεται ότι είναι χειραγωγούμενος από την Πύλη.²⁴⁸

Οι επιστολές ανάμεσα στον Βαλαωρίτη και τον Λασκαράτο σχετικά με τον Πατριάρχη αποδεικνύουν αυτή ακριβώς την σύγχυση που επικρατούσε γύρω από το πρόσωπό του. Ο πρώτος, γνωρίζοντας τις απόψεις του Λασκαράτου για τον κλήρο, τον ενημερώνει λακωνικά αλλά και με μία αγωνία για την αντίδρασή του, για την πρόσκληση του Πανεπιστημίου να προσαγορεύσει τον διθύραμβο του Γρηγορίου του Έ, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Εδέχθην την πρόσκλησιν και ελπίζω εις τον Θεόν να μην εμτροπιάσω ούτε τη μνήμην του μεγάλου της νεωτέρας Ελλάδος αθλητού, ούτε

²⁴⁶ Αθανάσης Διάκος Αστροπόγιαννος υπό Αριστοτέλους Βαλαωρίτου, ό.π., σ. 148.

²⁴⁷ Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 121.

²⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 122.

τους φίλους μου.». Ο Λασκαράτος, στην απάντησή του με σκωπτικό ύφος σημειώνει: «Σε συγχαίρω δια την Πανεπιστημιακή πρόσκληση που έλαβες να προσαγορεύσης τον ανδριάντα του Γληγοράκη, Δώσ' του κι από μέρος μου τα γκαρδιακά χαιρετίσματά μου και πές του πως του εύχομαι να 'ξακολουθή να φανατίζει τους όχλους, όσο ναν τους αποχτηνώση εξ ολοκλήρου, και ναν κάμη ακόμη περισσότερο απ' ό, τι είναι δίποδους γαϊδάρους». ²⁴⁹

Πίσω από τις απαξιώτικες διατυπώσεις του Λασκαράτου, μπορούμε ν' ανιχνεύσουμε μια τάση που κυριαρχούσε στους κύκλους της διάνοησης της εποχής, που με αφορμή τη δημόσια αποκατάσταση της εικόνας του Πατριάρχη έβλεπαν άλλο ένα επεισόδιο της πορείας προς την ανάσχεση του Διαφωτισμού. Από την άλλη πλευρά, δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το γεγονός ότι η λόγια και η λαϊκή κουλτούρα έτειναν προς την αποκατάσταση του Γρηγορίου με την ιδιότητα του «εθνομάρτυρα» και «ιερομάρτυρα». Μάλιστα, έμοιαζε να ήταν αναγκαία η ύπαρξη ενός συμβόλου που θα ταυτιζόταν με την νέα φάση της Μεγάλης Ιδέας. Στα κρίσιμα αυτά χρόνια ο Γρηγόριος ο Έ ήταν το σύμβολο που ένωνε το παρελθόν με το παρόν. ²⁵⁰

Η άποψη του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη ήταν πάγια: «έθεσα τον Πατριάρχη εν εις το ύψος, εις το οποίον έπρεπε να τον ανεβάσω, αλλά δεν μου φαίνεται να εταπείνωσα τον ιερό αγώνα, ενσάρκωσας εις αυτόν την ψυχήν του αοίδιμου εκείνου αρχηγού της Ανατολικής Εκκλησίας. Ιδού οι λόγοι εν συντόμω, οίτινες με υποχρέωσαν να παραλάβω εις το στιχούργημά μου τον Γρηγόριο νεκρόν και να μην αναφέρω την τραγικώτατην και ποιητικώτατην περίστασιν της ηθικής αγωνίας, την οποία πρέπει να υπέφερον ο μακαρίτης, όταν δια να σώση μέρος των ομόθρησκών του και ομόφυλών του υποχρεώθηκε να αφορίση τους επαναστάτας.» Η τελευταία φράση του αποκαθιστά πλήρως τη μνήμη του Πατριάρχη, καθώς φαίνεται ότι αναγκάστηκε ν' αφορίσει τους Επαναστάτες για να σώσει τους Έλληνες. ²⁵¹

Η θέση του ποιητή για τον Πατριάρχη, όπως και για τον ρόλο της εκκλησίας, διαμορφώνεται σε μία εποχή που κυριαρχεί ο «αντιδιαφωτισμός», που σημειώνεται μία σύζευξη Εκκλησίας- Πολιτείας, και το κράτος επενέβαινε στα εκκλησιαστικά ζητήματα για να διαφυλάξει την ακεραιότητά της. Το 1879 ο Ροΐδης φτάνει να διαπιστώνει την συνταύτιση εκκλησίας – κράτους. «Η εξάρτηση αυτή καθιστά την εκκλησία όχι έναν αυτόνομο ιδεολογικό φορέα αλλά ένα προσωπείο του κράτους».

²⁴⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 275-277.

²⁵⁰ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 243-244.

²⁵¹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 282.

Αυτή η ιδιόμορφη σχέση εξηγεί τον συντηρητισμό πολλών ποιητών της περιόδου και την προσκόλλησή τους στη θρησκεία. Η συμμαχία κράτους – εκκλησίας ήταν γεγονός και εκδηλωνόταν με πολλούς τρόπους, όπως με την συνδιαχείρισή τους στην παιδεία, ή ακόμα με την από κοινού διαμόρφωση μιας επίσημης άποψης της ελληνικής ιστορίας όπως ήταν το γεγονός της αποκατάστασης του Γρηγορίου του Ε'. Το κράτος από την πλευρά του επωφελείται μέσα από αυτή τη σχέση, καθώς η Εκκλησία αναλαμβάνει την καταπολέμηση κάθε νεωτερισμού, και επομένως αποτελούσε μια ελεγχόμενη αντιδυτική δύναμη.²⁵²

Η αποκατάσταση της μνήμης του Πατριάρχη ήρθε σε μία εποχή που η εκκλησία και το κράτος συμπορεύονταν και εξυπηρετούσε τόσο την Εκκλησία όσο και την Πολιτεία. Μέσα από αυτήν την πράξη χάνεται κάθε υπόνοια που θα μπορούσε ν' αμαυρώσει τον ρόλο της Εκκλησίας στην Επανάσταση και μέσα από την υπενθύμιση των αγώνων για ανεξαρτησία αναζωπυρώνονταν η Μεγάλη Ιδέα, που είχε αδρανήσει.

Στον «Φωτεινό», ο ήρωας καταστρώνει το σχέδιο της επανάστασης κατά των Φράγκων μαζί με τον Φλώρο, ο οποίος επρόκειτο να γίνει ο πεθερός της κόρης του. Ορίζουν ως ημέρα έναρξης της επανάστασης την ημέρα του γάμου των παιδιών τους. Η επιλογή αυτή ίσως έγινε για να μην κινήσουν υποψίες ή επειδή θα ήταν τεράστια ευτυχία για τους ίδιους να συνδυάσουν την χαρά του γάμου με την χαρά της ανεξαρτησίας. Το μυστήριο του γάμου συμβολίζει την ένωση και παραπέμπει στην συσπείρωση που θα έπρεπε οπωσδήποτε να έχει μια πετυχημένη επανάσταση:

*«Μές στη φτωχή μου την καρδιά δε δύναμαι να κλείσω
Δυο τόσο ανέλπιστες χαρές χωρίς να την ξεσκίσω:
Το ζόδι της Φραγκολογιάς και τη χαρά του γάμου...»²⁵³*

Ο Φλώρος διαβεβαιώνει τον Φωτεινό ότι αν είναι δίκαιος ο θεός δεν θα τους παρατήρει, είναι ο μόνος που μπορούν να στηρίζονται.²⁵⁴

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7^ο

ΒΑΣΙΛΕΙΑ

Η περίοδος 1861-1862 χαρακτηρίζεται από την αλυτρωτική πολιτική του Όθωνα. Οι εθνικές και πολιτικές αλλαγές στην Ιταλία και στα Βαλκάνια, και οι συνεννοήσεις των επαναστατών της περιοχής, κινητοποίησαν τους ηγεμόνες των βαλκανικών χωρών. Τα

²⁵² Έλλη Σκοπετέα, «Το Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα, ό.π., σ. 133-134.

²⁵³ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Φωτεινός, ό.π., σ. 117.

²⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 104.

Βαλκάνια αποτελούσαν το μήλο της έριδος· αν δεν έσπευδαν οι ηγεμόνες της περιοχής να διεκδικήσουν τα «εθνικά δίκαια» θα προλάβαιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Με τις ενδοβαλκανικές αψιμαχίες αν κάποιος καθυστέρουσε θα κέρδιζε ο γείτονας σε βάρος του.²⁵⁵

Η Ελλάδα και ο ηγεμόνας της έπρεπε να βρει τρόπο ν' ανταπεξέλθει στις τόσο πιεστικές συνθήκες. Η μεγαϊοιδατική πολιτική αποτελούσε μονόδρομο για τον Όθωνα, καθώς αν δεν λαμβάνονταν γρήγορα αποφάσεις, οι Μεγάλες Δυνάμεις και οι σλαβικοί λαοί θα διαμέλιζαν την Οθωμανική αυτοκρατορία για χάρη τους. Αν το έργο αυτό δεν ήταν επίσης πρωτοβουλία της Μοναρχίας τότε ο Όθων θα ερχόταν αντιμέτωπος με κατηγορίες και θα κινδύνευε ν' ανατραπεί απ' όλους αυτούς που προετοίμαζαν την επανάσταση. Γι' αυτόν τον λόγο ακολουθήθηκε μια φιλόδοξη εξωτερική πολιτική από τον ίδιο, που κέντρο της ήταν η δημιουργία συμμαχίας στα βαλκάνια εναντίον της Τουρκίας, με τη βοήθεια αρχικά της Ιταλίας και έπειτα της Γαλλίας με τη συνεργασία των κομιτάτων.²⁵⁶

Η συνεργασία αυτή βρήκε πολλά εμπόδια στο εσωτερικό του κράτους, καθώς η αντιπολίτευση, αφού κατήγγειλε το προδοτικό και αντεθνικό ρόλο της Βασιλείας, πριν από κάθε συζήτηση νέας εθνικής εξόρμησης ζητούσε την ανατροπή της.²⁵⁷ Οι Έλληνες διέβλεπαν ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις Γαλλία και Μεγάλη Βρετανία ήταν υποστηρικτικές μόνο απέναντι στην Ιταλία και στην προσπάθεια τους να εντοπίσουν τις αιτίες που τους οδήγησαν σ' αυτήν την δυσμενή θέση, απέδιδαν την αδιαφορία των Μεγάλων Δυνάμεων για το ελληνικό ζήτημα στην ανικανότητα του βασιλιά να το χειριστεί.²⁵⁸ Η δυναμική πολιτική του Όθωνα στην τελευταία διετία της βασιλείας του ήταν αποτέλεσμα περισσότερο της κρίσης του και λιγότερο του δυναμισμού του καθεστώτος του.²⁵⁹

Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης την ίδια περίοδο οργάνωνε το κομιτάτο της Λευκάδας, συνεργαζόμενος με τον αρχιεπίσκοπο Κέρκυρας Αθανάσιο, και αψηφώντας κινδύνους, κόπο και χρήματα. Συνέβαλε στην οργάνωση της Ηπείρου και μετέβη ο ίδιος στο Μαυροβούνιο τον Ιούνιο του 1862, μεταφέροντας χρήματα και την

²⁵⁵ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 171-172.

²⁵⁶ Στο ίδιο.

²⁵⁷ Στο ίδιο.

²⁵⁸ Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012, σ. 138.

²⁵⁹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 172.

συμπαράσταση των Ιονίων και όλων των Ελλήνων στον αγώνα τους. Ο μητροπολίτης Κέρκυρας συνεχάρη σε επιστολή του τον Βαλαωρίτη για την πρωτοβουλία του, σημειώνοντας : «θερμάς αναπέμπομεν ευχάς προς τον Ύψιστον, όπως η θεία αντίληψις συνεργήση και κατευοδώση τους εν Χριστώ αδελφούς ημών ορθοδόξους Μαυροβουνιώτας και ανάδειξη αυτούς νικητάς και τροπαιούχους κατά των κοινών εχθρών αλιτήριων Οθωμανών»²⁶⁰. Τόσο η κίνηση του ποιητή όσο και τα λόγια του Αρχιεπισκόπου υποδηλώνουν την ανάγκη για ανεύρεση συμμάχων στα Βαλκάνια, έτσι ώστε ν' αντιμετωπίσουν τον κοινό εχθρό.

Ο Λομβάρδος, αρχηγός του μορφώματος των Ενωτιστών στα Επτάνησα, στο οποίο ανήκε και ο ποιητής, ήταν αυτός που κατόπιν επιταγής του Γαριβάλδι, προσέγγισε τον Όθωνα και ανέπτυξε την επιχειρηματολογία του για την αναγκαιότητα της επανάστασης και τις προετοιμασίες του κινήματος από τα κομιτάτα και τον Γαριβάλδι. Ο Ζακυνθινός ηγέτης, αφού συναντήθηκε και με την αντιπολίτευση, έστειλε υπόμνημα στον Γαριβάλδι που τον ενημέρωνε ότι ο Όθων δεν θα έπρεπε να συμμετάσχει στην επανάσταση, αλλά να κρατήσει μια στάση ευμενούς ουδετερότητας. Ούτε όμως η αντιπολίτευση που ήταν ανοργάνωτη θα έπρεπε να συμμετάσχει. Στήριγμα θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν μόνο ο ενθουσιασμός της νεολαίας και οι νεότεροι αξιωματικοί που ήθελαν να διακριθούν. Ο Λομβάρδος πρότεινε στον Γαριβάλδι να δεχτούν την συνεργασία με τον Όθωνα μόνο και μόνο επειδή αποτελούσε όρο του Βίκτωρα Εμμανουήλ, αλλά ζήτησε να δράσουν αυτόνομα ώστε να τον ανατρέψουν στην περίπτωση που ήταν αναγκαίο. Όταν ξαναγύρισε στην Αθήνα είχε ξεσπάσει η στρατιωτική στάση στο Ναύπλιο. Απέφυγε να συναντήσει τον Όθωνα και έστειλε ένα υπόμνημα στον Γαριβάλδι όπου υποστήριζε πως ο Όθων δεν είχε τηρήσει την συμφωνία, ότι κατασκόπευε τις δραστηριότητές τους και ότι είχε χάσει εντελώς την εμπιστοσύνη του έθνους.²⁶¹

Ο ποιητής σε επιστολή του προς τον Σπυρίδωνα Γουργουράκη τον Μάρτιο του 1863, γράφει σχετικά με την επανάσταση της 10^{ης} Οκτωβρίου του 1862 κατά του Όθωνα τα εξής: «Λαβών την τιμήν να παρευρεθώ εις τίνα των παρελθουσών συνεδριάσεων του υμετέρου συλλόγου, αυθορμήτως υπεσχέθην να προσφέρω υμίν στιχούργημα τι αυτοσχεδίως πως παρ' εμού συνταχθέν εις εξύμνησιν της ενδόξου ημέρας καθ' ην οι ελεύθεροι ημών αδελφοί, ανακύψαντες τον αυχένα, απετίναξαν τον

²⁶⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 62

²⁶¹ Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 164-167.

ζυγόν της Βαυαρικής Δυναστείας...Η 25^η Μαρτίου και η 10^η Οκτωβρίου, καίτοι απέχουσαι τεσσαράκοντα δύο έτη η μία από της άλλης, ουχ ήττον συνταυτίζονται και συνδέονται εν τη ιστορία.»²⁶² Από τα παραπάνω προκύπτει ότι για τον ποιητή, η ανατροπή του Όθωνα ήταν «μονόδρομος», μάλιστα εξισώνει την επανάσταση κατά του Όθωνα με την επανάσταση του 1821 και φαίνεται να ταυτίζεται με τις απόψεις του ηγέτη των *Ενωτιστών* Κωνσταντίνου Λομβάρδο, ο οποίος την ίδια περίοδο υποστήριζε ότι ο Όθωνας δεν μπορεί ν' αντιπροσωπεύσει την ενότητα του κράτους.

Επιπλέον, για την τελετή της 25^{ης} Μαρτίου που προαναφέρθηκε ο ποιητής έγραψε το ποίημα «ο βράχος και το κύμα», όπου ο ίδιος σημειώνει ότι «απεικονίζεται αλληγορικώς η πάλη και ο θρίαμβος του Ελληνισμού κατά της Βαρβαρικής κατακτήσεως, του μεν πρώτου παριστάμενου ως κύματος αφροστεφούς, της δε δευτέρας ως πέτρας ιστάμενης εν μέσω πελάγους»²⁶³. Μέσα απ' αυτό το ποίημα στόχος του είναι να εξυμνήσει την πάλη τα ελληνισμού κατά του βάρβαρου κατακτητή απ' όπου κι αν προέρχεται και να την παραλληλίσει με την επανάσταση για την απομάκρυνση του Όθωνα. Οι άκολουθοι στίχοι από το συγκεκριμένο ποίημα παραπέμπουν στην εκθρόνιση του Όθωνα:

«Κι' αντίς εγώ κρυφά κρυφά, εκεί που σ' εφιλούσα
Μέρα και νύχτα σ' έσκαφτα, τη σάρκα σου εδαγκούσα
Και την πληγή σου σάνοιγα, το λάκκο που θε κάμω
Με φύκη τον επλάκονα, τον έκρυβα ς' τον άμμο
Σκύψε να ιδής την ρίζα σου 'ς τη θάλασσα τα βύθη,
Τα θέμελά σου ταφαγα, σ' έκαμα κουφολίθι.
Μέριασε βράχε, να διαβώ. Του δούλου το ποδάρι
Θα σε πατήσης στο λαιμό...Εξύπνησα λιοντάρι...
Ο βράχος εκοιμώτουνε. Σ την καταχνιά κρυμμένος
Αναίσθητος σου φαίνεται, νεκρός σαβανωμένος
Του φώτιζαν το μέτωπο, σχισμένο από ρυτίδαις
Του φεγγαριού πoutαν γλωμό μισόσβυσταις αχτίδαις.»²⁶⁴

Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι όποιες πληροφορίες υπάρχουν σχετικά με τις επαφές του ποιητή με τον βασιλιά Όθωνα, πριν από το 1862, καταδεικνύουν ότι υπήρχε συμπάθεια μεταξύ τους. Βέβαια, όλες οι επαφές τους δεν αφορούσαν πολιτικά ζητήματα αλλά το ποιητικό έργο του Βαλαωρίτη, για το οποίο ο βασιλιάς μιλούσε πάντα με κολακευτικά λόγια. Το 1857 μετά την έκδοση των «Μνημοσύνων» ο ποιητής δέχτηκε τα συγχαρητήρια διαπρεπέστατων λογίων από την Αθήνα αλλά και από τον

²⁶² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 287.

²⁶³ Στο ίδιο, σ. 288.

²⁶⁴ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Ά, Μνημόσυνα, ό.π., σ. 183-184.

ίδιο τον Όθωνα, που του απέδωσε τον χρυσό σταυρό του Σωτήρος, τον οποίο όπως ο ίδιος έλεγε: «εφύλαττε μετά στοργής πάντοτε».²⁶⁵ Ο βασιλιάς δεν παρέλειψε να εκφράσει τα συγχαρητήριά του και για την «Κυρά Φροσύνη» το 1860, χρονολογία έκδοσής της από τον ποιητή.²⁶⁶

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι σχέσεις του ποιητή με τον Όθωνα ήταν πολύ καλές. Θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι ο ρόλος του βασιλιά σε σχέση με την εθνική ιδέα ήταν λόγος αντιπαράθεσης ανάμεσα σε «Ενωτιστές» και «Αληθείς Ριζοσπάστες». Οι πρώτοι έβλεπαν στο πρόσωπο του Βασιλιά την ένωση του ελληνικού κράτους και θεωρούσαν ότι εκείνος ήταν ο πλέον αρμόδιος ν' ασχοληθεί με την εθνική ιδέα, ενώ οι δεύτεροι ήταν υποστηρικτές της αβασίλευτης δημοκρατίας και δημοσίευαν άρθρα κατά του βασιλικού θεσμού. Ο ποιητής ανήκε στο μόρφωμα των «Ενωτιστών» και φαίνεται να ταυτίζεται απόλυτα με την άποψή τους για τον ρόλο του Βασιλιά.

Βέβαια στο πρόσωπο του Βασιλιά Γεωργίου ο ποιητής έβλεπε ότι δεν έβλεπε στο πρόσωπο του Όθωνα. Ο ποιητής φαίνεται ότι έδειχνε θαυμασμό στο πρόσωπο του νέου βασιλιά, επειδή θεωρούσε ότι ο εθνικός αγώνας μπορεί να πετύχει μόνο όταν υπάρχει συσπείρωση και πάντα κάτω από την «σκέπη της βασιλείας»²⁶⁷. Ένας πολιτικά ταλαντούχος Βασιλιάς μπορεί να εγγυηθεί την ενότητα του κράτους και η εθνική συσπείρωση ήταν για τον Βαλαωρίτη το πρώτο βήμα για την επίτευξη των εθνικών στόχων.

Από την πρώτη επαφή που είχαν οι δύο άντρες, ήταν εμφανής η αμοιβαία εκτίμηση που έτρεφε ο ένας για τον άλλο. Ο ποιητής μαζί με τους υπόλοιπους πληρεξουσίους από τα Ιόνια Νησιά έγιναν δεκτοί από τον βασιλιά Γεώργιο Α' στην αίθουσα του θρόνου, αλλά και σε ιδιαίτερες ακροάσεις. Ο βιογράφος του ποιητή Ιωάννης Βαλαωρίτης παραθέτει σχετικά μ' αυτές τις συναντήσεις: «ο ειλικρινής, τολμηρός και ενθουσιώδης χαρακτήρ του Βαλαωρίτη είλκυσεν από της πρώτης στιγμής την ζωηράν συμπάθεια και εκτίμηση του Άνακτος. Επίσης όμως ζωηρά και βαθεία υπήρξε η εντύπωσις, ην ο ευφυής, συμπαθής και πλήρης ελπίδων και πεποιθήσεως επί το μέλλον νεαρός ηγεμών προξένησεν επί του Βαλαωρίτου. Ο Βασιλεύς παρέστη εις τα όμματα του πατριώτου ποιητού ως η ζώσα εικόνα της εθνικής ενότητος και ως ο πρόμαχος του εθνικού αγώνος.»²⁶⁸

²⁶⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 41.

²⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 59.

²⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 93.

²⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

Η συμπάθεια που προέκυψε από την πρώτη συνάντηση των δύο ανδρών φαίνεται ότι είχε διάρκεια και αυτό γιατί ο Γεώργιος Α΄ μετέβηκε το 1869 αυτοπροσώπως στην Λευκάδα, για να δείξει την συμπαράστασή του στους Λευκαδίτες που είχαν πληγεί από τον σεισμό. Επισκέφθηκε τον ποιητή στο σπίτι του γιατί ήταν άρρωστος και εκείνος εξομολογούνταν στη γυναίκα του σχετικά με την συνάντηση ότι: «όταν συναντήθημεν και εχειροπιαστήκαμεν, ούτε το ιδικόν του βλέφαρο ούτε το δικό μου έμεινε ξηρόν.»²⁶⁹ Μάλιστα, οι στενές διαπροσωπικές σχέσεις που είχαν αναπτυχθεί ανάμεσα στους δύο άνδρες προβάλλονται και από μία επιστολή που έστειλε ο ποιητής το 1872, στην οποία ζητούσε από τον βασιλιά να μην είναι αυστηρός απέναντι στον Πλέσσα, έναν συνταγματάρχη της χωροφυλακής που αποτάχθηκε με την κατηγορία ότι μίλησε με υβριστικά λόγια για τον βασιλιά.²⁷⁰

Η συμπάθεια που έτρεφε ο Βαλαωρίτης στο πρόσωπο του Γεωργίου Α΄ ήταν αναμφισβήτητη, αυτό όμως δεν σήμαινε ότι υπήρχε και πλήρης ταύτιση απόψεων ανάμεσά τους σχετικά με την Μεγάλη Ιδέα. Συγκεκριμένα, την αλλαγή πολιτικής όσον αφορά τις εθνικές διεκδικήσεις ο ποιητής θα πρέπει να την είχε αντιληφθεί, στην πρώτη επίσκεψη του, ως πληρεξούσιος, στην Αθήνα. Αυτή την αλλαγή, μάλιστα, φαίνεται να την περιγράφει και στους συντοπίτες του, λέγοντας ότι: «Παρήλθεν ο καιρός των κοινωνικών επαναστάσεων. Ο κόσμος όλος προβαίνει σήμερον εις την κατάκτησιν του μέλλοντος, όχι διά των όπλων, αλλά διά της ηρέμου και βαθμιαίας αναπτύξεως του φυσικού και ηθικού πλούτου. Πας εμφύλιος σπαραγμός, πάσα διατάραξις της δημοσίας τάξεως ισοδυναμεί με σεισμόν κλονίζοντα τα θεμέλια του εθνικού μεγαλείου.»²⁷¹ Η νέα μορφή της Μεγάλης Ιδέας έχει ως γνώμονα όχι τις επαναστάσεις αλλά την εσωτερική ανάπτυξη, και μόνο αν επιτευχθεί αυτή θα υλοποιηθούν οι εθνικές διεκδικήσεις. Οι περιστάσεις ήταν δύσκολες, γι' αυτό απαιτούνταν «συνασπισμός, αγάπη, απόλυτος υπακοή εις τον νόμον, αφοσίωσις εις τον Βασιλέα. Υπάρχει απαραίτητος ανάγκη δια της διαγωγής αυτού το Ελληνικόν έθνος να γίνη αυτοσύστατον, ίνα γεννηθή η πεποίθησις, ότι εις χείρας αυτού δύναται η χριστιανική Ευρώπη να εμπιστευθή τα μεγάλα της Ανατολής συμφέροντα».²⁷²

Από την ομιλία του Βαλαωρίτη φαίνεται ότι ο ίδιος γνώριζε αυτό που αποτελούσε κοινό μυστικό, ότι, δηλαδή, η ανάρρηση του Γεωργίου Α΄ στον θρόνο

²⁶⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 141.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 399.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 99.

²⁷² Στο ίδιο.

συνδεόταν με την εγκατάλειψη κάθε απελευθερωτικής δραστηριότητας του Ελληνικού Βασιλείου.²⁷³ Οι Μεγάλες Δυνάμεις ήθελαν να εξασφαλίσουν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν θα επέτρεπαν την ύπαρξη μιας πολιτικής που θα ήταν εμπόδιο στα σχέδιά τους. Εκεί που οι περισσότεροι όμως έβλεπαν μια ήπια προσαρμογή στις επιταγές της ευρωπαϊκής διπλωματίας, ο Βαλαωρίτης έβλεπε μια έκπτωση από το μεγαλοϊδεατικό ιδεώδες. Το ταξίδι του στην Αθήνα, μετά την Ένωση, είχε πείσει τον ποιητή ότι ήταν απαραίτητη μια πολιτική και στρατιωτική αναδιοργάνωση. Τα Επτάνησα για εκείνον ήταν μόνο η αρχή του μεγαλοϊδεατικού σχεδίου. Είναι προφανές ότι για τον Επτανήσιο ποιητή η Μεγάλη Ιδέα λειτουργούσε σαν μια στρατηγική εθνικής εξόρμησης στο πλαίσιο της Ιταλικής ενοποίησης και του δόγματος των εθνικοτήτων που επιτάχυνε άμεσα ή έμμεσα τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁷⁴

Οι έριδες που συνάντησε ο Βαλαωρίτης στο ελληνικό κοινοβούλιο μπορεί αρχικά να τον προβλημάτισαν, αλλά για εκείνον μεγαλύτερη σημασία είχε η στάση που θα τηρούσε ο Βασιλιάς απέναντι στις πολιτικές αντιπαραθέσεις για το εθνικό ζήτημα. Από την προσπάθειά του ως πολιτικού για την εθνική αποκατάσταση των Επτανησίων, το απαύγασμά του ήταν ότι η μακρά και συστηματική εργασία για την επέκταση των ορίων δεν θα είχε κανένα αποτέλεσμα αν το τιμόνι δεν το έχει ο Βασιλιάς, ο οποίος θα είναι ισχυρότερος απ' τις όποιες κομματικές έριδες μπορεί να προκύψουν. Γι' αυτό τον λόγο όταν ο Βασιλιάς επισκέφθηκε τα Ιόνια Νησιά και αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα. Ο ποιητής του προσέφερε την ποιητική συλλογή στην οποία συμπεριλαμβανόταν και ένα ποίημα που είχε γράψει ειδικά για εκείνον:²⁷⁵

*Ήθελα ναμαί πέλαγο, τα κύματά σου νάχω
Και νάρθω στα ποδάρια Σου, στον Θρόνου σου το βράχο,
Το δροσερό τους τον αφρό, την άγρια βοή τους,
Τανδρειωμένα σπλάχνα τους, τη φοβερή ψυχή τους,
Τη γαλανή τους τη θωριά, την παντοδυναμία,
Να Σου τα δώση σήμερα να γένης τρικυμία.
Τώθελα, ναι, για να σε ιδώ εδώθε ν' αρμενίσης
Κι' ανεμοστρόβιλος, στοιχειό, να τρέξης να ξυπνήσης
Αυτόν τον έρμον γιαλό όπου κοιμάται εμπρός Σου.
Ήθελα, ναι τη νειότη Σου, να τηνε κάμω αντάρα
Με της αβύσσου τα νερά να πνίξω την κατάρα²⁷⁶*

²⁷³ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 137.

²⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 138.

²⁷⁵ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 88.

²⁷⁶ Μνημόσυνα Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 159.

Από την πρώτη στροφή του ποιήματος φαίνεται η εμπιστοσύνη του ποιητή στον Βασιλιά. Αν αντιπαραβάλουμε την φράση «στου θρόνου σου τον βράχο», με τους στίχους από το ποίημα «ο βράχος και το κύμα» που ο ποιητής έγραψε για την έξωση του Όθωνα φαίνεται ότι ο νέος Βασιλιάς αντιπροσώπευε ότι δεν μπορούσε ν' αντιπροσωπεύσει ο Όθωνας. Το νεαρό της ηλικίας του δημιουργεί προσδοκίες στον ποιητή, ότι θα δουλέψει για τον κοινό σκοπό, και ότι θα καταφέρει να «αφυπνίσει» τα πλήθη σε αντίθεση με το «ρυτιδιασμένο μέτωπο του βράχου» στο ποίημα «ο Βράχος και το κύμα» που αντιπροσώπευε το «παλιό» και το «παρωχημένο». Σε άλλο σημείο περιγράφονται από τον ποιητή οι προσδοκίες που έχει από τον νέο Βασιλιά και φυσικά δεν είναι άλλες από την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας:

*«Που νέκρωσε η Ήπειρο και από καταποτήρα
Την έκαμε νερόσυρμη, βουβή σκιασμένη, στείρα
Ρίξε το μάτι σου να ιδής! Του Πίνδου τα γεράκια
Φορούνε μαύρα τα φτερά σαν να τανε κοράκια.»²⁷⁷
«Του γέρου μας του Όλυμπου τα' ακλόνητο κεφάλι
Θα στήσωμε Αγία Τράπεζα, θεόρατη μεγάλη,
Και με το δάκρυ της χαράς και συ κι έμεις οι βρεμένοι
Εκεί θα μνημονέψουμε γονατιστοί, γυρμένοι
Χιλίων χρόνωνε κόκκαλα, χιλίων χρόνωνε τάφους
Κ εκείνους όπου εβάφτισαν' ς το αίμα τους τους τάφους»²⁷⁸*

*Τότε χαρούμενο κ' εγώ το στόμα πωλό βόγγει
Θ' ανοίξω και τη δόξαΣου, γλυκά θα τραγουδήσω.
Τότε μ' ένα δαφνόκλαρο κ' εγώ θα να στολίσω
Το μαύρο μου το μέτωπο και θάρθω ς' τα ποδάρια
Του θρόνου Σου μ' αγράμπελαις, με κρίνους, με βλαστάρια.
Σήμερα δέξου τα φτωχά τα νεκρολούλουδά μου
Δέξου το δεντρολίβανο πανάθρεψε η καρδιά μου.²⁷⁹*

Όσον αφορά «τα νεκρολούλουδα», ήταν σύμβολο ενός έθνους που δεν είχε το κουράγιο να αγωνιστεί και αυτά θ' αντικατασταθούν με «δαφνόκλαρα» της δόξας. Η φράση αυτή έχει τον ρόλο να υπενθυμίσει στον Βασιλιά τα καθήκοντά του, ότι δηλαδή θα έπρεπε να λειτουργήσει ως εμπνευστής των νέων αγώνων του έθνους σε μία εποχή που διαφαίνεται αλλαγή πολιτικής.²⁸⁰

Στο πρόσωπο του βασιλιά Γεωργίου Α', ο Βαλαωρίτης έβλεπε το πρόσωπο που μπορεί ν' αντιπροσωπεύσει την ενότητα του κράτους και που μπορεί να αγωνιστεί για

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ.160.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σ.161.

²⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 161.

²⁸⁰ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 136-137.

την υλοποίηση των εθνικών πόθων των Ελλήνων, μέσα από τους στίχους του τονίζει ότι ο λαός θα τον δοξάσει αν φανεί αντάξιος των προσδοκιών του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Η «ΣΥΝΕΧΕΙΑ»

Πριν ακόμα και από την εποχή του αγώνα για ανεξαρτησία, οι σχέσεις των Ελλήνων με την αρχαιότητα γίνονταν όλο και πιο στενές. Η Βαυαροκρατία, μετέπειτα, οδήγησε στην προσήλωση των Ελλήνων στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Ειδικότερα, η Αρχαιολογική υπηρεσία, η Αρχαιολογική Εταιρεία, η Αρχαιολογική Εφημερίς, το διάταγμα για την διάσωση των αρχαιοτήτων, οι ανασκαφές, τα νεοκλασικά κτήρια, η μεταφορά της πρωτεύουσας, συνέθεταν ένα κλίμα ανάδυσης του αρχαίου ένδοξου παρελθόντος στο οποίο στόχευε η Βασιλεία.²⁸¹

Ήταν μία περίοδος που, όπως επισημαίνει και ο Αλέξανδρος Πολίτης, «οι Αρχαίοι οδηγούν τους νεότερους σε εκμοντερνισμό».²⁸² Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι η δημοκρατία, η γλώσσα, η πολιτική και διοικητική ορολογία, τα αρχαία ονόματα που αναβιώνουν και γίνονται και επίθετα, τα νομίσματα που φέρουν αρχαίες παραστάσεις, τα κτήρια, οι τίτλοι των εφημερίδων και των περιοδικών της εποχής, η ονομασία των δρόμων και των караβιών, ως και των βιομηχανικών προϊόντων, όλα ήταν στα αρχαία ελληνικά. Το Βυζάντιο απουσίαζε επιδεικτικά, ονόματα Βυζαντινών αυτοκρατόρων δόθηκαν σε μια φτωχογειτονιά στις παρυφές της πρωτεύουσας, ακόμα και οι εκκλησίες στολίστηκαν με αετώματα.²⁸³

Αυτή η επιστροφή στο παρελθόν, είναι μια τάση που πρέπει να επισημανθεί, ότι χαρακτηρίζει κάθε εθνικιστική ιδεολογία και όχι μόνο την ελληνική. Η καλλιέργεια αισθημάτων προσήλωσης στο εξιδανικευμένο παρελθόν έχει έναν πολύ συγκεκριμένο λειτουργικό ρόλο, εκφράζει την νοσταλγία για την φαντασιακή ασφάλεια της παραδοσιακής κοινότητας εξαιτίας των κοινωνικών και πολιτισμικών αλλαγών που σημειώνονται στο παρόν και μπροστά στο άγνωστο μέλλον. Η προβολή του παρελθόντος στο παρόν και στο μέλλον μάς παραπέμπει σ' αυτό που είχε χαρακτηρίσει ο Μάρξ: «ιδεολογική διαδικασία ιστορικής νεκρομαντείας». Ανατρέχει δηλαδή κανείς στο παρελθόν για να ερμηνεύσει το παρόν και να σχεδιάσει το μέλλον. Η στροφή στο

²⁸¹ Έλλη Σκοπετέα, «Το πρότυπο Βασίλειο», ό.π., σ. 171.

²⁸² Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά Χρόνια Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, ό.π., σ. 108.

²⁸³ Στο ίδιο.

παρελθόν και η συνακόλουθη ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας ενισχύει την αίσθηση ότι το κοινωνικό υποκείμενο έχει θέση στην πορεία του χρόνου.²⁸⁴

Όταν ο Φαλμεράνερ έθεσε φυλετικό ζήτημα για τους Έλληνες, η πορεία αυτή προς το παρελθόν αποτελούσε μονόδρομο. Η αμφισβήτηση της καταγωγής αμφισβητούσε συνάμα και την ύπαρξη του ελληνικού κράτους και των δικαιωμάτων του στο σώμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Επίσης, ήταν πρόσκομμα για την προσέγγιση της Ευρώπης, την οποία οι Έλληνες θεωρούσαν ότι εξασφάλισαν με την ίδρυση κράτους.²⁸⁵

Πρώτα απ' όλα, στους ιστορικούς έπεσε το βάρος της ευθύνης ν' αποκατασταθεί η ελληνική ιστορική συνέχεια. Γιατί μόνο έτσι, θα αποδεικνυόταν ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν πρόγονοι των νεότερων και ότι παρ' όλες τις περιπέτειες του ελληνικού έθνους ή και την απουσία του κάποιες φορές από το ιστορικό προσκήνιο, δεν αφανίστηκε. Το παρόν, από την άλλη πλευρά, μπορούσε κι αυτό ν' αποτελέσει πηγή πληροφοριών. Με την αναζήτηση ηθών και εθίμων που παραπέμπουν στην αρχαιότητα και με τα μνημεία να λειτουργούν ως φορείς πληροφοριών της εποχής στην οποία ανάγονταν, ενισχύονταν οι δεσμοί του παρόντος με το παρελθόν. Τέλος, οι Έλληνες θα έπρεπε ν' αποδείξουν έμπρακτα την ελληνική τους καταγωγή.²⁸⁶

Συγκεκριμένα, σε επίπεδο γλώσσας σημειωνόταν μια προσπάθεια η σύγχρονη γλώσσα να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο την αρχαία, γιατί αυτό θα φανέρωνε και την αρχαία καταγωγή των νέων Ελλήνων. Επιπλέον, έπρεπε να σημειωθεί μια υπέρβαση της γλωσσικής Βαβυλωνίας με την χρήση μιας λόγιας γλώσσας. Όπως αναφέρει ο Habermas, «η φαντασιακή γλωσσική ενότητα του έθνους είναι τεχνητό κατασκεύασμα της γραπτής γλώσσας, η γλωσσική ομοιογένεια δεν είναι κάτι πηγαίο αλλά μια τεχνητή ισοπέδωση όλων των διαλέκτων και η καθιέρωση μιας γραπτής γλώσσας που εισάγεται διοικητικά». Σημαντικό είναι ότι εκείνη την εποχή υποστηριζόταν ότι η χρήση της καθαρεύουσας θα ήταν προσωρινή, ότι δηλαδή θα αποτελούσε ένα μεταβατικό στάδιο μέχρι την πλήρη επιστροφή στην αρχαία. Ο μύθος αυτός της προσωρινότητας ήταν απόλυτα ταιριαστός με την Μεγάλη Ιδέα. Στον χώρο της ποίησης παρατηρείται μία τάση προς την μεγαλόστομη αρχαιοπρεπή ρητορεία. Το 1851 εγκαινιάζονται ποιητικοί διαγωνισμοί απ' όπου αναδεικνύονται ποιητές που θα

²⁸⁴ Παντελής Λέκκας, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία*, ό.π., σ. 179-180.

²⁸⁵ Έλλη Σκοπετέα, «*Το πρότυπο βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», ό.π., σ. 172.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 172-173.

γίνουν «του έθνους δάσκαλοι» και απ' αυτούς εύλογα αποκλείονται ποιήματα γραμμένα στην δημοτική.²⁸⁷

Ο Βαλαωρίτης όπως έχει προαναφερθεί ήταν υπέρμαχος της δημοτικής, πίστευε ότι ένας εθνικός ποιητής έπρεπε να υμνεί τα κατορθώματα του λαού στην γλώσσα του, παρ' όλα αυτά δεν ήταν λίγες οι φορές που επηρεασμένος από την νοοτροπία της εποχής, επιχειρηματολογούσε υπέρ της δημοτικής στην καθαρεύουσα. Γενικότερα όμως, θεωρούσε ότι αυτή η εμμονή με το παρελθόν που χαρακτήριζε την περίοδο της Βαυαροκρατίας, δεν βοηθούσε τους Έλληνες να δράσουν και να διεκδικήσουν την ανεξαρτησία τους, το μέλλον ήταν η εποχή που θα έπρεπε ν' αποβλέπουν μονιασμένοι οι νεοέλληνες, και ο πολιτικός Βαλαωρίτης, αυτή την φορά ως εκπρόσωπος των Ελλήνων, είχε χρέος να μεταφέρει την «ενδόμυχον και διηνεκή σκέψιν τους» παροτρύνοντας τους παρευρισκόμενους στην Βουλή ως εξής: «Λάβετε λοιπόν παρά του πολυπαθούς τούτου έθνους πάντα τα μέσα, αλλά ενεργήσατε... Ας ρίθωσι τέλος εντός της εθνικής πυράς και ας διακαμινεύθωσιν οι ιδρώτες της φυλής, το αίμα του έθνους, ο δημόσιος πλούτος, αι καρδίαι, αι διάνοιαι, τα ερείπια του Παρθενώνος, τα οστά των προγόνων μας. Ας πληρωθώσιν αι αρχαίαι οφειλαί, ο ιερός τούτος άρτος της ελεημοσύνης, εξ' ου έφαγον οι πατέρες μας. Ας συνομολογηθώσι νέαι, αρκεί μόνον εκ του μεγάλου τούτου ολοκαυτώματος να γεννηθή η ζωή, ν' ανατείλει το μέλλον... Ναι! Το μέλλον! Φθάνει πλέον το παρελθόν! Συνεζήσαμεν πάρα πολύ, Κύριοι, μετά των τεθνεώτων και η νάρκη των μνημείων μας απεκοίμισεν...»²⁸⁸ Σιγουρά για τον ποιητή, το παρελθόν λειτουργεί ως «οδηγός» για το μέλλον αλλά δεν ευνοεί σε καμία περίπτωση η εξιδανίκευση του και η προσκόλληση σ' αυτό.

Επιπλέον, το παρελθόν των Ελλήνων για τον ποιητή δεν είναι μόνο η αρχαιότητα αλλά και το Βυζάντιο που απουσιάζει επιδεικτικά τα πρώτα χρόνια του ελληνικού βασιλείου. Έργο λοιπόν των ιστορικών της περιόδου τα επόμενα χρόνια θα είναι «το επείγον της κατασκευής της ελληνικής ιστορίας», η οποία είχε διδακτικό περιεχόμενο και δέσμευε τον ιστορικό όχι μόνο μπροστά σ' ένα επιστημονικό κοινό αλλά και σε ένα ευρύ κοινό. Επομένως, η ιστορική επιστήμη και η εκλαΐκευση ήταν χρέος των ιστορικών. Η κατασκευή της ελληνικής ιστορίας και η αποκατάσταση της ελληνικής συνέχειας οδηγούν στον ορισμό του ελληνικού μεσαίωνα, και η περιοχή που θα εξασφάλιζε τον μεσαίωνα ήταν το Βυζάντιο.²⁸⁹

²⁸⁷ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π., σ. 84-85.

²⁸⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 113.

²⁸⁹ Έλλη Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα*», ό.π., σ. 177.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1850 και μετά την τελειωτική ρύθμιση των σχέσεων με το Πατριαρχείο άνοιξε ο δρόμος για τους Έλληνες ιστορικούς να επιχειρήσουν την νομιμοποίηση του Βυζαντίου. Εκείνη την εποχή, οι συγκυρίες ευνοούσαν το όλο εγχείρημα. Συγκεκριμένα, το σύνθημα στη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου ήταν «Ελληνική Αυτοκρατορία». Το σύνθημα αυτό, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν λαϊκής προέλευσης, ταίριαζε περισσότερο στην εποχή από ένα σύνθημα που παρέπεμπε στην αρχαία Ελλάδα, καθώς όλο και πιο συχνά ο ευρωπαϊκός Τύπος στρεφόταν εναντίον της Ελλάδας με αντικείμενο τον «ρωσισμό» των Ελλήνων.²⁹⁰

Η Αρχαία Ελλάδα και η Χριστιανική Αυτοκρατορία ήταν δύο δρόμοι ασύμβατοι, πριν από τη σύνθεση του ενιαίου εθνικού αφηγήματος. Μέσα από μία αναθεωρητική διαδικασία, με πρωτεργάτες τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο, αναδεικνύεται μια έννοια με βαθιά συμβολική φόρτιση, η έννοια του «ελληνισμού».²⁹¹

Ο ποιητής, διατηρώντας φιλικές σχέσεις τόσο με τον συντοπίτη του Ζαμπέλιο όσο και με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο, φαίνεται να επηρεάστηκε από τις θέσεις τους αλλά και από το κλίμα της εποχής, με αποτέλεσμα στα «Μνημόσυνα», την ποιητική συλλογή που εξέδωσε λίγα χρόνια αργότερα, το 1857, να προβάλλονται κληρικοί να συμπορεύονται με κλεφταρματολούς για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, να τονίζει ότι οι ήρωες του αγωνίζονταν με όπλα την φιλοπατρία αλλά και την πίστη τους στον θεό και να κυριαρχούν σύμβολα που παραπέμπουν στην Βυζαντινή περίοδο.

Σε λόγο όμως του ποιητή το 1860, ο ίδιος, έχοντας πρόθεση να προτρέψει τους Επτανησίους να μιμηθούν το παράδειγμα των Ιταλών γειτόνων τους που μάχονταν για την ενοποίηση, δεν ξεχνά ν' αναφέρει ότι η Σικελία ήταν η γνήσια κόρη της μητέρας Ελλάδας.²⁹² Μέσα από τον τρόπο που εκφράζεται ο ποιητής εκείνη την περίοδο, είτε μέσα από το ποιητικό του έργο είτε δημόσια ως πολιτικός, αντιλαμβανόμαστε ότι επιδίωκε να προβάλλει ένα τριμερές σχήμα που θα συμπεριλάμβανε την Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο και την Νεότερη Ελλάδα. Ακριβώς όπως διατυπώθηκε πολύ αργότερα και από τον εθνικό ιστορικό, Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ότι ακολουθείται και η ίδια πορεία σκέψης ανάμεσα στους δύο άνδρες. Αναλυτικότερα, ο Βαλαωρίτης μετά το 1850 με την ποιητική συλλογή «Μνημόσυνα» στρέφεται στην Βυζαντινή περίοδο. Και ο Παπαρρηγόπουλος,

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 179.

²⁹¹ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π., σ. 96.

²⁹² Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 63.

όμως, ενώ ανέφερε αρχικά ότι «η μέση ελληνική ιστορία ουσιωδέστατα διακρίνεται από της Βυζαντινής» και θεωρούσε το έτος της ρωμαϊκής κατάκτησης «το τελευταίο έτος της ελληνικής ελευθερίας», από το 1850 και μετά συντελέστηκε μία μεταστροφή, που τον οδήγησε στο μεγάλο εγχείρημα. Η τάση αυτή αναθεώρησης σίγουρα προκλήθηκε και από τις δηλώσεις του Φαλμεράνερ, αλλά όχι μόνο από αυτές. Στην Ευρώπη το ίδιο διάστημα σημειώνεται αλλαγή στην πρόσληψη της αρχαιότητας όπως και του μεσαίωνα. Συγκεκριμένα, ο γαλλικός Διαφωτισμός υποχωρούσε δίνοντας την θέση του στον γερμανικό ρομαντισμό. Έμπνευση του ιστορικού, όπως ο ίδιος υποστήριζε, ήταν και ο Κωλέττης, με τον οποίο συνεργάστηκε σε νεαρή ηλικία.²⁹³

Ο θαυμασμός του ποιητή του *Φωτεινού* για το έργο του ιστορικού εκφράζεται πολύ έντονα στην συλλυπητήρια επιστολή που του έστειλε για τον θάνατο του γιου του: «Όλος ο βίος της παρελθούσης Ελλάδος συνεχεται σήμερα μετά του ιδικού σου. Εσφράγισες τον τάφον του τέκνου σου, αλλ' απεσφράγισες τον τάφον της Πατρίδος και ανέστησες εκ νεκρών λησμονημένα κατορθώματα, απερίγραπτα βάσανα. Απέρριψας διαβολάς αλλόφυλων...διεξεδίκησας την γνησιότητα της καταγωγής του Γένους...συνέδεσας τους διεσπαρμένους κρίκους της αλύσεως, δι' ης συγκρατείται ο νέος μετά του αρχαίου Ελληνισμού...εζωντάνεψες τόσα κόκαλα...Ζήσε Κωστάκη μου, ζήσε τις θα συμπληρώση το έργον των χειρών σου; Η ελληνική Μεσαιωνική ιστορία είναι δια τους πολλούς, τους εν τω ενστώτι μόνον εμτρυφώντας, νεκρά και παγωμένη θάλασσα, εις τα αχανή βάραθρα της οποίας κατεποντίσθησαν απειράριθμοι γενεαί χωρίς ν' αφήσωσιν ειμή μικρότατα ίχνη της ασημάντου υπάρξεως των...Είναι κοιμητήριον ατελεύτητον...Αλλά δι εσέ, δι εσέ είναι Δευτέρα Παρουσία...»²⁹⁴

Η σύνθεση της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους από τον Παπαρρηγόπουλο ήταν η σημαντικότερη αλλά όχι η μοναδική έκφραση της αλλαγής του παραδείγματος του ελληνικού εθνικισμού. Όσον αφορά την ελληνική λογοτεχνία, η περίοδος 1860-1885, που συμπίπτει χρονικά και με την έκδοση της Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους, ήταν η περίοδος ακμής του ιστορικού μυθιστορήματος. Οι περισσότεροι μυθιστοριογράφοι που έγραφαν εκείνη την εποχή ανέτρεχαν στο παρελθόν, και ζωντάνευαν πρόσωπα και γεγονότα της ιστορίας. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλλε και η ακμή του ρομαντισμού και το αίτημα της επιστροφής σε θέματα από τα παλαιότερα χρόνια.²⁹⁵ Η δράση των

²⁹³ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π., σ. 97-98.

²⁹⁴ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ. 185.

²⁹⁵ Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα, ιστορία και κριτική*, Εστία, Αθήνα 1997, σ. 39-40.

περισσότερων μυθιστορημάτων τοποθετείται στην Μεσαιωνική Εποχή, με στόχο να καταδειχθεί η «συνέχεια» του ελληνισμού. Στο θέατρο, πολύ σημαντική ήταν η παρουσία του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, ο οποίος έχοντας γράψει έργα που διαδραματίζονταν στην Αρχαιότητα, στο Βυζάντιο, στην Οθωμανική κυριαρχία και την Επανάσταση δήλωνε ότι επιχείρησε να χαράξει «δραματικήν τινά βιογραφίαν του Ελληνικού Έθνους εν ταις κυριοτέραις αυτού εποχαίς»²⁹⁶

Η θέση του Βυζαντίου ως ενδιάμεσος κρίκος της αλυσίδας του εθνικού αφηγήματος ήταν αδιαμφισβήτητη για τον ποιητή. Στον Σαμουήλ ο θάνατος του καλόγερου παραλληλίζεται με τον θάνατο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, ο οποίος αγωνίστηκε για το στέμμα του. Ανατολή και Δύση ήταν μάρτυρες σε μία μονομαχία που προκάλεσε ο Μωάμεθ και το πεδίο της μάχης ήταν το Βυζάντιο. Η περιγραφή του Βυζαντίου από τον Βαλαωρίτη στα προλεγόμενα του ποιήματος «Σαμουήλ» ήταν: «Το Βυζάντιο η άνω Ιερουσαλήμ, η γη της επαγγελίας, ο απόκρυφος παλμός της καρδιάς μας. Ποια ελληνική ψυχή δεν ήθελε εξαφθή εις την συμπλοκήν εκείνην». ²⁹⁷ Σ' αυτή την φράση είναι εμφανέστατος ο θαυμασμός του ποιητή για το Βυζάντιο.

Στον πρόλογο του Διάκου, ο δικέφαλος αετός σύμβολο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν αποτυπωμένος στη σφραγίδα του Διάκου μαζί με τον σταυρό και την επιγραφή «ο Θεός νικά»²⁹⁸. Άξιο προσοχής για τον ποιητή ήταν ότι αυτά παρέμειναν αναλλοίωτα στα χέρια «των αρματολών καθ' όλην την διάρκεια του μεσαιωνικού κατακλυσμού. Ανατραπέντος του θρόνου έδραξεν ο Ελληνισμός την Μεγάλην της Αυτοκρατορίας Σφραγίδα και μετ' αυτής εσώθη επί των χιονοστεφών ορέων εφ' ων το συμβολικό πτηνόν εδύνατο να στήση την φωλέαν αυτού και να δορυφορυθή υπό ζώντων αληθών αετών»²⁹⁹.

Ο Ελληνισμός δεν χάνεται για τον Βαλαωρίτη αυτό δηλώνουν τόσο το παραπάνω απόσπασμα όσο και οι ακόλουθοι στίχοι από τον Φωτεινό, που αποτελούν απάντηση στην μελέτη του Φαλμεράνερ περί καταγωγής των νέων Ελλήνων.

*Του ' πε πως ανάμεσα σε τρίβολα κι αγκάθια,
Μια μέρα εθέλησε ο Θεός να σπείρει ένα λουλούδι
Όπου 'χε χίλιες ομορφιές και χίλιες ευωδίες,
Κι όπου όταν εμεγάλωσε και πρόβαλε δροσάτο
Δεύτερος ήλιος έλαμψε, και την ψυχή του κόσμου,
π' ούτε δεν είχε ανάκαρα κρυφά ν' αναστενάζει,*

²⁹⁶ Σωτήριος Παλάσκας, *Η συγκρότηση του ελληνικού έθνους και η εκπαίδευση*, ό.π. σ. 101.

²⁹⁷ Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίτη, Τόμος Α, *Μνημόσυνα*, ό.π., σ. 62.

²⁹⁸ Αριστοτέλους Βαλαωρίτη *Ποιήματα*, Τόμος Δεύτερος, *Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*, ό.π., σ. 230.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 231.

*τη ζέστανε, τη στόλισε μ' ακούραστα φτερούγια,
την έμαθε πώς να πετά. Και το λουλούδι εκείνο,
πόμπρεπε να ν' αμάραντο, το βάφτισεν Ελλάδα.³⁰⁰*

Στα προλεγόμενα της «Κυρά Φροσύνης» σημειώνει τον τρόπο που θα πρέπει να διαχειρίζονται οι νέοι Έλληνες το παρελθόν τους για να προσεγγίσουν ένα καλύτερο μέλλον, και εντάσσει το έργο του στην «ηρωική εποχή», σ' αυτήν δηλαδή που ξεκινά κατ' εκείνον «από αλώσεως του Βυζαντίου μέχρι της εθνικής ημών ανεγέρσεως».³⁰¹ Στην πορεία εξηγεί ότι: «Η εποχή αυτή δύναται ευλόγως να ονομασθή ηρωική, ως εποχή, εν η συλλαμβάνεται και κυοφορείται η μεγάλη περί εθνότητος ιδέα, αποχωριζόμενη του βυζαντινού κυκεώνος και θέλουσα να υπάρξη αφ' εαυτής, ενδύομενη νέαν ατομικότητα, νέαν ζωήν, νέον κάλλος. Από της στιγμής ταύτης διατυπούνται ο χαρακτήρ του νέου Έλληνος, άρχεται η βαθμιαία ανάπτυξις και προκύπτει σαφώς ο προορισμός και το μέλλον αυτού.»³⁰² Οι νέοι Έλληνες θα πρέπει να διαμορφώσουν την εθνική τους αντίληψη διδασκόμενοι απ' το παρελθόν, αλλά έχοντας στραμμένο το βλέμμα στο μέλλον, δεν εξιδανικεύει το Βυζάντιο γιατί όπως κάθε εποχή χαρακτηρίζεται από θετικά και αρνητικά στοιχεία. Οι Έλληνες θα πρέπει να επιδιώκουν το μέλλον τους να είναι καλύτερο απ' το παρελθόν τους.

Βέβαια από τη μία πλευρά ο ποιητής συμβουλεύει τους νέους Έλληνες να μην εξιδανικεύουν καμία περίοδο του παρελθόντος και από την άλλη εκείνος προβάλλει την περίοδο της Επανάστασης του 1821 ως ιδανική. Όσον αφορά την θέση του 1821 μέσα στον χρόνο αυτή ήταν ιδιότυπη, καθώς ο αγώνας για την ανεξαρτησία δεν ήταν ούτε ακριβώς «παρελθόν» ούτε ακριβώς «παρόν» Για τον ποιητή ανήκε στο «παρόν» αν λάβουμε υπόψιν μας ότι την αντιμετώπιζε ως ανολοκλήρωτη Επανάσταση.³⁰³

Στα προλεγόμενα του Διάκου ο ποιητής τονίζει ότι ο λόγος που ο ίδιος επιμένει ν' αναδεικνύει μέσα από την ποίησή του τα κατορθώματα των ηρώων του 1821, είναι επειδή αυτή είχαν την ορμή και την ψυχική δύναμη ν' αντιμετωπίσουν κατά μέτωπο τον εχθρό και δεν συμβιβάζονταν. Η νέα γενιά, απόγονοι των φημισμένων αρματολών είναι σαν να έχουν ξεχάσει ή να αδιαφορούν για τους αγώνες των προγόνων τους: «Το πολεμικόν πνεύμα της φυλής εσβέσθη, κατέφαγε η σκωρία τα αιμοβαφή όπλα των

³⁰⁰ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης *Φωτεινός*, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 82.

³⁰¹ Αριστοτέλους Βαλαωρίτου *Ποιήματα*, Τόμος Δεύτερος, *Κυρά Φροσύνη*, Αθανάσιος Διάκος, *Φωτεινός*, ό.π., σ. 7.

³⁰² Στο ίδιο, σ. 8.

³⁰³ Έλλη Σκοπετέα, «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η *Μεγάλη Ιδέα*, ό.π., σ. 205-206.

πατέρων, οι απόγονοι των διασημότερων αρματωλών μεταμορφώθηκαν εις δικηγορίσκους και σήμερον αενάως αλληλομαχούντες»³⁰⁴

Το χρέος των νέων Ελλήνων για τον ποιητή θα ήταν να διαφυλάξουν τα συνεκτικά τους στοιχεία, την γλώσσα και την θρησκεία, και έπειτα να διεκδικήσουν την ελευθερία. Η Μεγάλη Ιδέα για εκείνον δεν πεθαίνει παρά μόνο όταν απελευθερωθεί και ο τελευταίος Έλληνας, παρ' όλα αυτά ανησυχεί για την νέα γενιά και για το αν έχει την τόλμη να διεκδικήσει τα «εθνικά της δίκαια». Στον «Φωτεινό» ο γιος του παλιού κλέφτη συμβολίζει την νέα γενιά και οι συμβουλές του πατέρα προς τον παιδί του ακούγονται σαν προτροπές του ώριμου Βαλαωρίτη στην νέα γενιά.

*«Παλιόφραγκοι, που πέφτουνε σαν όρνια στα ψοφίμια
Εκείνοι πάντα κυνηγοί και πάντα εμείς αγρίμια...
Και συ τους τρέμεις βούβαλε! Παιδί, μες στη φωτιά σου,
Που τρίβεις στουρναρόπετρα μ' αυτά τα δάχτυλά σου,
Πόχεις τετράδιπλα νεφρά, και ριζιμιό στα στήθια,
Τους βλέπεις και σε σκιάζουνε! Ο δούλος ειν' αλήθεια,
Λίπο ποτάζει μοναχά, ψυχή και αίμα δεν έχει...»³⁰⁵*

Ο ποιητής θεωρούσε ότι μέσα από την ποίησή του έκανε ό,τι μπορούσε για να κληροδοτήσει στην νέα γενιά όλα τα εφόδια για να προφυλάξει τον ελληνισμό και να αντιμετωπίσει τον «ξενισμό»:

*Και συ, του γέρου Φωτεινού μονάκριβο βλαστάρι,
Του λύκου τ' ανυπόταχτου, αγρόνι του Θειοχάρη,
Π' άλλη τροφή δεν έλαβες να φας και να χορτάσεις,
Για να σου βάψει την καρδιά και να ριζοδοντιάσεις,
Παρά την έχτρα την παλιά που' ναι θεμελιωμένη,
Σκληρή, πατροπαράδοτη, άφθαρτη, στοιχειωμένη,
Για κάθε ξένη αφεντιά, βαθιά μες τη γενιά μας-
Εσύ, θελέσι, στέκεσαι και βλέπεις τη σπορά μας
Να την πατούν οι αλλόφυλοι και χάσκεις σαν λουρίτης...
Ου να χαθείς! Με ντρόπιασες δεν είσαι Λευκαδίτης!»³⁰⁶*

Μέσα από τους στίχους του, αντιλαμβανόμαστε ότι τον είχε καταβάλλει μια ανησυχία για το αν η νέα γενιά θα είχε τον ηρωισμό των παλαιότερων γενεών, και αυτό μπορεί να προέκυπτε και από το γεγονός ότι υπήρξε απογοητευμένος ήδη από τους συγχρόνους του. Νοσταλγούσε το ηρωικό πλαίσιο των περασμένων χρόνων, θρηνώντας την κατάντια των συγχρόνων του, οι οποίοι απέφευγαν ηθελημένα να

³⁰⁴

³⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 70.

³⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 71.

σκέφτονται τα ουσιαστικά, που ήταν για τον ίδιο η απελευθέρωση των περιοχών που ήταν υπό τουρκική κατοχή και η ίδρυση νέου ισχυρού και βιώσιμου κράτους.³⁰⁷

Ο «Φωτεινός» ήταν το τελευταίο και ημιτελές ποίημα του ποιητή, γιατί ο θάνατος τον βρήκε 25 Ιουλίου το 1879, σε μια στιγμή που η ασθένεια του γιου του και η τροπή του εθνικού ζητήματος τον είχαν καταβάλει ψυχικά. Τουλάχιστον όμως μπόρεσε να δει το μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου να μην βρίσκεται πλέον υπό οθωμανική κατοχή. Ο ελληνικός και ξένος Τύπος εξέφρασε την θλίψη του για τον θάνατο του ποιητή εξυμνώντας το έργο του.³⁰⁸

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως σημειώνει ο Γ. Π. Σαββίδης, «Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης μπορεί σήμερα να θάβεται ολοένα και πιο βαθιά στην συνείδηση του ελληνικού κοινού με τιμές «εθνικού ποιητού»,³⁰⁹ αλλά είναι ένας από τους ποιητές που η αξία του λογοτεχνικού του έργου αναγνωρίστηκε από το κοινό της εποχής του και έχαιρε τεράστιας αποδοχής. Ο ίδιος απέδωσε στον ποιητή τον χαρακτηρισμό «γεφυροποιός»,³¹⁰ επειδή μέσα από την ποιητική έκφραση της Μεγάλης Ιδέας προσπάθησε να συνδέσει το πραγματικό με το προσδοκώμενο έθνος. Ήταν ο ποιητής που έχοντας στο κέντρο της ποιητικής του την «εθνική ιδέα» εξέφραζε τους φόβους και τα όνειρα της ελληνικής κοινωνίας,³¹¹ την περίοδο από το 1847 έως το 1878.

Στην ποίησή του, ήρωες της Επανάστασης, Κλέφτες και απλοί καλόγεροι μέχρι τον Πατριάρχη συστρατεύονταν για να υπενθυμίσουν ότι η μάχη απέναντι στον «ξένο» έμεινε ανολοκλήρωτη. Η σύνδεση του ελληνισμού με την ορθοδοξία προβάλλεται τόσο μέσα από την επιλογή των κεντρικών ηρώων, όσο και με την έντονη παρουσία του θρησκευτικού στοιχείου στην ποίησή του. Συγκεκριμένα, ο θεός λειτουργεί ως συμπαραστάτης στον αγώνα των Ελλήνων κατά των εχθρών της πατρίδας και αλλόπιστων. Ο ποιητής προβάλλει την άρρηκτη σύνδεση του ελληνισμού με τον χριστιανισμό, σε μία εποχή που το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ύστερα από μία μακρά διάσταση, είχε αναγνωρίσει αυτοκέφαλη την Εκκλησία του Ελληνικού Βασιλείου, και αυτό το γεγονός οπωσδήποτε αύξησε τον θρησκευτικό ζήλο του κράτους.³¹² Επιπλέον,

³⁰⁷ Αρ. Βαλαωρίτης- ένας ρομαντικός, Επιμ. (Νάνος Βαλαωρίτης), ό.π., σ. 28.

³⁰⁸ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, ό.π., σ.237-238.

³⁰⁹ Αριστοτέλης Βαλαωρίτης Φωτεινός, επιμ. Γ. Π. Σαββίδης, ό.π., σ. 9.

³¹⁰ Στο ίδιο, σ. 10

³¹¹ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 404-405.

³¹² Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ.Θ Δημαράς, ό.π., σ. 11.

ο Κριμαϊκός πόλεμος οδήγησε στην δημιουργία ενός πλέγματος ελληνικού αλλά συνάμα και ορθόδοξου που ενώνει την απέχθειά του απέναντι στους αλλόπιστους εχθρούς, είτε αυτοί ήταν Άγγλοι, είτε Γάλλοι, είτε Τούρκοι,³¹³ και παράλληλα γίνεται μία προσπάθεια αποκατάστασης του Βυζαντίου τόσο από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο το 1852 όσο και από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο με την «Ιστορία του Έθνους» το 1860.

Μέσα από την ποίησή του, ο Βαλαωρίτης επεδίωκε ν' αναδείξει το προφίλ του «κλέφτη», ένα προφίλ που συνδύαζε την προσωπική ελευθερία με τον αγώνα για ανεξαρτησία. Ο ποιητής θεωρούσε ότι η δράση των κλεφτών έπρεπε ν' αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τους νεότερους. Επιπλέον, ο ίδιος χρησιμοποιούσε τον «κλεφταρματολισμό» «ως ένα ιστοριογραφικό αντικείμενο που ανταποκρινόταν όχι μόνο σε μια εμπειρία της παλαιότερης γενιάς αλλά και στην ιστορική αίσθηση της εποχής του».³¹⁴ Μέσα από την κλεφταρματολική δράση αναδεικνύεται η επαναστατική δράση των κινημάτων στην Ευρώπη, η συνωμοτική δράση των κομιτάτων σε Ελλάδα και Ευρώπη, με στόχο πάντα την εθνική ολοκλήρωση.

Επιπλέον, ο θάνατος των ηρώων του για την πατρίδα οδηγεί τον ποιητή στην δημιουργία ενός εθνικού «μαρτυρολογίου» που θα λειτουργούσε ως «μηχανισμός υπενθύμισης» του χρέους των νεότερων απέναντι στους ήρωες και την πατρίδα. Το μαρτύριο που υπομένει ο ήρωας καταδεικνύει την φιλοπατρία του ίδιου αλλά και την ωμότητα του κατακτητή. Ο χαρακτήρας της ποίησης ήταν ηθοπλαστικός και διδακτικός, και επομένως μέσα από την ποίησή του ήθελε ν' αναδείξει τον ηρωισμό και την εθνική υπερηφάνεια που δεν θα δεχόταν την ταπείνωση από κανέναν κατακτητή απ' όπου κι αν προερχόταν. Τα μαρτύρια μέσα από τα οποία εξαγνίζονται οι ήρωες του ποιητή παραπέμπουν στα μαρτύρια των μαρτύρων της εκκλησίας, καταδεικνύοντας για άλλη μια φορά την θρησκευτική οπτική του. Οι εθνικοί «μάρτυρες» του ποιητή μέσα από τον θάνατό τους λυτρώνονται από τις αμαρτίες τους και ενώνονται με τον θεό, την ίδια πορεία για τον ποιητή θ' ακολουθήσει και το έθνος, μέσα από μια διαδικασία τιμωρίας θα αναγεννηθεί.

Μέσα από την ποίησή του τονίζει ότι αν για τα έθνη υπάρχουν περίοδοι που πέφτουν σε παρατεταμένο λήθαργο, υπάρχει πάντα όμως μία στιγμή, η στιγμή της «εθναφύπνισης», που τα απεγκλωβίζει από την αδράνεια. Για τον Βαλαωρίτη, η στιγμή

³¹³ Στο ίδιο, σ. 10.

³¹⁴ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 183-184.

αυτή αποδίδεται με την Ανάσταση, με την ορμή των οργισμένων κυμάτων και με την ανθοφορία της φύσης. Η Μεγάλη Ιδέα θα ικανοποιηθεί για τον ίδιο όταν απελευθερωθεί και ο τελευταίος Έλληνας. Εμπόδια στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα θέτει ο «ξένος» στην ποίηση του Βαλαωρίτη γι' αυτό στόχος του είναι μέσα από την ποίησή του να υμνήσει την πάλη του ελληνισμού κατά του ξενισμού απ' όπου κι αν προέρχεται. Ειδικότερα, «η εφαρμογή της ελληνικής Μεγάλης Ιδέας ερχόταν σε αντίθεση με τα συμφέροντα, βεβαίως, της ίδιας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα οποία ευθέως απειλούσε, με την πολιτική του συνόλου ή μέρους των Μεγάλων Δυνάμεων, σχετικά με το μέλλον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και με τις ανάλογες εθνικές διεκδικήσεις των υπόλοιπων Βαλκανικών λαών που, όπως και οι Έλληνες, επιδίωκαν και αυτοί τη δική τους εθνική ολοκλήρωση»³¹⁵.

Βέβαια, μπορεί τα «εμπόδια» που θέτονταν στην ελληνική Μεγάλη Ιδέα να προέρχονται κυρίως από το εξωτερικό, αλλά αυτό δεν σήμαινε για τον ποιητή ότι και οι Έλληνες δεν έφεραν καμία ευθύνη. Για εκείνον, το παράδειγμα της γειτονικής Ιταλίας έπρεπε ν' ακολουθήσουν οι Έλληνες. Αντίθετα, ο ίδιος πίστευε ότι η δυσκολία συνεννόησης σε πολιτικό επίπεδο και το γεγονός ότι δεν λαμβάνονταν αποφάσεις οργανωμένα δεν βοηθούσε στην προώθηση του προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας. Στους πολιτικούς του λόγους αναφερόταν στο παράδειγμα της γειτονικής Ιταλίας και στις επιτυχίες που σημείωνε στις επαναστάσεις στο πλαίσιο της ιταλικής ενοποίησης. Οι επιτυχίες οφείλονταν κατά τον ποιητή, στο γεγονός ότι εκείνοι κατάφεραν να διεκδικούν μονιασμένοι την ελευθερία τους και να οργανώνουν επαναστατικά κινήματα προσηλωμένοι στον στόχο της εθνικής ολοκλήρωσης. Αυτό για τον Βαλαωρίτη έπρεπε να κάνουν και οι Έλληνες, να μην αφήσουν οι πολιτικές έριδες να σταθούν εμπόδιο στον αγώνα για την πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας,

Στον αγώνα αυτόν έπρεπε να προβούν οι εκτός Ελληνικού Βασιλείου Έλληνες, καθώς η ένωση, η ενσωμάτωση, η προσάρτηση ήταν το ζητούμενο για εκείνους και τα στενά όρια του Βασιλείου από την άλλη, απογοήτευαν τους Έλληνες του κυρίως Ελλαδικού χώρου. Τα σύνορα του ελληνικού κράτους όπως αυτά προέκυψαν από το πρωτόκολλο του Λονδίνου δεν ικανοποιούσαν ούτε ένα ελάχιστο εθνικών διεκδικήσεων και είχαν τεράστια απόσταση από «το μέγιστο». Μπορεί «το μέγιστο» των εθνικών διεκδικήσεων να μην μπορούσε να οριστεί με σαφήνεια εκείνη την εποχή,

³¹⁵ Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος*, ό.π., σ. 423.

αλλά οπωσδήποτε είχε τεράστια απόκλιση από όσα διατυπώνονταν στον όρκο των Επαναστατών.

Το ανολοκλήρωτο της Επανάστασης του 1821 επαναλαμβάνεται στην ποίηση του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη. Κάθε φορά που ο ποιητής ήθελε ν' αντιμετωπίσει όσους έβλεπαν με σκεπτικισμό ή μυστικοπάθεια μία νέα πολεμική περιπέτεια επέμενε ιδιαίτερα στα καθήκοντα που επέβαλλε ο όρκος του 1821.³¹⁶ Η μόνη Ένωση όμως και παράλληλα η μόνη προσαύξηση των συνόρων, την περίοδο που εξετάζουμε, ήταν αυτή των Επτανήσων το 1864. Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, ενταγμένος στο πολιτικό μόρφωμα των *Ενωτιστών*, επεδίωξε την απόλυτη ένωση και εναντιωνόταν σε προτάσεις που προσέβλεπαν σε βελτιώσεις και μεταρρυθμίσεις. Τόσο οι βελτιώσεις όσο και οι μεταρρυθμίσεις ήταν για τους *Ενωτιστές* ένας έμμεσος συμβιβασμός με την Προστασία. Το ποίημά του «Ο Ασπασμός προς την Μητέρα Ελλάδα», το συνέθεσε για να υμνήσει το γεγονός της ένωσης αλλά και για να δηλώσει ότι η προσάρτηση των Επτανήσων ήταν ο πρώτος σταθμός για την Μεγάλη Ιδέα και ότι σίγουρα θ' ακολουθούσαν και άλλοι. Ο αμέσως επόμενος σταθμός προσδιοριζόταν στο ίδιο ποίημα, και δεν ήταν άλλος από την Ήπειρο.

Η Ήπειρος και η Θεσσαλία διαφαίνεται μέσα από την ποίηση του Βαλαωρίτη ότι αποτελούσαν στόχους του πολιτικού προγράμματος της Μεγάλης Ιδέας εκείνης της περιόδου. Κατά τη διάρκεια, μάλιστα, του Κριμαϊκού και μέσα στην φρενίτιδα του ενθουσιασμού που προκάλεσε ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος, σημειώθηκαν επαναστάσεις σ' αυτές τις περιοχές που έληξαν άδοξα. Η Κρητική επανάσταση, στην πορεία, ήταν άλλο ένα γεγονός που απογοήτευσε τον ποιητή. Για τον ίδιο, εμπόδια στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα έθεταν οι Μεγάλες Δυνάμεις αλλά μεγάλη ευθύνη είχε και η ελληνική κυβέρνηση για τους αδέξιους χειρισμούς της επάνω στο ζήτημα. Όσον αφορά το εθνικό κέντρο, αυτό ήταν η Αθήνα, την εποχή του Βαλαωρίτη. Στην «Μεγάλη Ιδέα» του ποιητή βέβαια, ανήκουν όλες οι αλύτρωτες περιοχές, οπότε σ' αυτό το πλαίσιο δεν απέκλειε την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης σε βάθος χρόνου.

Η Μεγάλη Ιδέα εκείνη την εποχή πρέσβευε άλλοτε την επέκταση των συνόρων και άλλοτε την εσωτερική ανάπτυξη. Όταν οι πολεμικές εξορμήσεις δεν είχαν αίσια έκβαση, στρεφόταν η προσοχή στην ανάπτυξη του Κράτους· αυτή πίστευαν ότι θα αναβάθμιζε και το κύρος και την αξιοπιστία του στις Μεγάλες Δυνάμεις. Στην αντίληψη του ποιητή, η Μεγάλη ιδέα ήταν η λύτρωση όλων των αλύτρωτων περιοχών,

³¹⁶Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 154

και για την υλοποίηση αυτού του στόχου θα βοηθούσε η ύπαρξη ενός οργανωμένου και ισχυρού κράτους, χωρίς το τελευταίο ν' αποτελεί αυτοσκοπό.

Ένα κράτος μπορεί να γίνει ισχυρό για τον Βαλαωρίτη, μονό όταν οι πολίτες του είναι συσπειρωμένοι και προσηλωμένοι σ' έναν κοινό στόχο γι' αυτό προϋπόθεση για εκείνον ήταν η διαφύλαξη και την ενίσχυση του πολιτισμού, οι δύο βασικοί πυλώνες του οποίου ήταν η γλώσσα και η θρησκεία. Όσον αφορά την θέση του για την γλώσσα, είναι γνωστό ότι ήταν ισχυρός υπέρμαχος της δημοτικής. Βέβαια πέρασε από διάφορες φάσεις μέχρι να κατασταλάξει στην χρήση της δημοτικής σε όλα τα είδη του λόγου. Ειδικότερα, στην ηρωική ποίηση ήταν αποδεκτή και η χρήση της δημοτικής εκείνη την περίοδο, όμως στον πεζό λόγο έπρεπε να χρησιμοποιείται η καθαρεύουσα. Ενώ ο ποιητής επιχειρηματολογούσε υπέρ της χρήσης της δημοτικής, απέδιδε τα πεζά του στην καθαρεύουσα, επηρεασμένος από αντιλήψεις που επικρατούσαν στην εποχή του. Πιο κατασταλαγμένος φαίνεται από το 1860 και μετά, οπότε έστρεψε το ενδιαφέρον του αποκλειστικά στην καλλιέργεια της δημοτικής. Μάλιστα η χρήση της καθαρεύουσας, για εκείνον, ήταν εμπόδιο στην ανάδειξη των ποιητών και υποβάθμιζε τις ποιητικές τους δημιουργίες. Η δημοτική κέρδιζε συνεχώς έδαφος έναντι της καθαρεύουσας και θεωρούσε ότι συνέβαλλε πολύ γι' αυτό και ο ίδιος. Η αναγνώριση της νίκης της, μάλιστα, ήρθε μέσα από την επιλογή του ίδιου από το Πανεπιστήμιο για την προσφώνηση του Πατριάρχη Γρηγορίου του Έ.

Η καθαρεύουσα ήταν μία κατασκευασμένη γλώσσα, που θα χρησιμοποιούνταν για ένα χρονικό διάστημα και στην πορεία θα σημειωνόταν επιστροφή στην αρχαία ελληνική. Η απομάκρυνση όμως από τις ιδέες του Διαφωτισμού την δεκαετία του 1850 συνέβαλλε στην αποδυνάμωση της καθαρεύουσας και στην ισχυροποίηση της δημοτικής.

Αυτό δεν σήμαινε όμως και την απομάκρυνση από την εκμάθηση των αρχαίων ελληνικών. Γι' αυτό τον λόγο ο ποιητής έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την επαφή των νέων με τα αρχαία ελληνικά, καθώς θεωρούσε ότι αν κάποιος δεν γνωρίζει την πολιτισμική του κληρονομιά δεν μπορεί και να την διαφυλάξει. Σε μία εποχή απομόνωσης της Ελλάδας, η απόκτηση αυτογνωσίας ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για να ισχυροποιηθεί και ν' ανταπεξέλθει σε προκλήσεις που προέρχονταν από το εξωτερικό, όπως ήταν η άποψη του Φαλμεράνερ.

Η θρησκεία είναι επίσης άλλο ένα σημαντικό στοιχείο του πνευματικού πολιτισμού, που συσπειρώνει τους Έλληνες και παράλληλα τους διαχωρίζει από τον εχθρό και αλλόθρησκο. Ο «δάκτυλος του υψίστου» που βγάζει από το αδιέξοδο το

έθνος σε δύσκολες στιγμές είναι ένα μοτίβο που κυριαρχεί στην ποίηση του Βαλαωρίτη. Δεν συνάδει με μεσσιανικές αντιλήψεις αλλά με την αντίληψη που συνδέει την προφητεία με την ιστορία στο πλαίσιο της «εθναφύπνισης».

Οι εθνικοί μάρτυρες μέσα από την θυσία για την πατρίδα εξαγνίζονται και αποτελούν πρότυπο για τους υπόλοιπους. Στην ποίηση του Βαλαωρίτη, η ένωση με τον θεό και η μεταφορά της επιθυμίας για την ελευθερία θέτει τον θεό «συμπαραστάτη» στους αγώνες για ανεξαρτησία. Ο ποιητής, υιοθετώντας μία θρησκευτική εκδοχή της Μεγάλης Ιδέας, δημιουργούσε τις προσδοκίες για την εκπλήρωση «πατροπαράδοτων προφητειών» ενώ παράλληλα ενίσχυε την συνοχή των Ελλήνων.

Για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας, ο Βαλαωρίτης πίστευε ότι το πρώτο βήμα θα έπρεπε να είναι η εθνική συσπείρωση, που σ' αυτό συνέβαλε καθοριστικά τόσο η ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας όσο και ο ρόλος της βασιλείας. Στο πρόσωπο του βασιλιά, ο ίδιος έβλεπε την εθνική ενότητα του κράτους. Όσον αφορά την σχέση του με τον Όθωνα, ήταν μια σχέση που ως το 1862 διακρινόταν από αμοιβαίο σεβασμό. Το 1862 όμως, ο ποιητής παραλλήλισε την έξωση του Όθωνα με την αποτίναξη του τουρκικού «ζυγού» και με τους στίχους του ποιήματος «Ο Βράχος και το κύμα» που έγραψε ειδικά γι' αυτό το γεγονός, τόνιζε ότι ο Όθωνας δεν μπορούσε πια να αντιπροσωπεύσει την ενότητα του κράτους. Αντίθετα μεγαλύτερη εμπιστοσύνη είχε στον Βασιλιά Γεώργιο τον Α' με τον οποίο συνδεόταν και με δεσμούς φιλίας.

Ύστερα από την σύσταση του νέου ελληνικού κράτους, οι Έλληνες ήταν απαραίτητο να περάσουν από μία διαδικασία εθνικής αυτογνωσίας, και για να συμβεί αυτό έπρεπε ν' ανατρέξουν στο παρελθόν τους. Η επιστροφή στο παρελθόν είναι μια πορεία που ακολουθούν όλοι οι εθνικισμοί, γιατί βοηθά το ιστορικό υποκείμενο ν' αντιληφθεί την θέση του στον χρόνο. Έτσι, τα πρώτα χρόνια μετά την Επανάσταση αλλά και πριν απ' αυτήν, παρατηρείται μία προσήλωση στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, που πήρε την μορφή αρχαιομανίας. Ο ποιητής, θεωρεί ότι το παρελθόν διδάσκει και ότι οι νέοι Έλληνες γνωρίζοντας καλά το παρελθόν τους μπορούν να προσεγγίσουν ένα καλύτερο μέλλον, αλλά δεν επικροτεί σε καμία περίπτωση την αρχαιομανία που χαρακτήριζε τα πρώτα χρόνια του ελληνικού Βασιλείου. Η επιθυμία του ποιητή να μαθαίνουν καλύτερα οι νέοι τα αρχαία ελληνικά και το γεγονός ότι ο ίδιος είχε μελετήσει πολύ καλά τους αρχαίους ελληνικούς συγγραφείς και φιλοσόφους φανερώνουν τον θαυμασμό του για την αρχαία Ελλάδα.

Ενώ ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός όμως, κυριαρχούσε τα πρώτα χρόνια του νέου Ελληνικού Βασιλείου η απουσία του Βυζαντίου ήταν έντονη, από το 1850 και

μετά, μια σειρά από ιστορικές συγκυρίες οδήγησαν στην αποκατάσταση του ελληνικού Μεσαίωνα, που δεν ήταν άλλος από το Βυζάντιο. Αποτελούσε τον κρίκο που έλειπε από την ιστορική και πολιτισμική αλυσίδα. Το αυτοκέφαλο της Ελληνικής Εκκλησίας άνοιξε τον δρόμο στους ιστορικούς της εποχής ν' ασχοληθούν με την αποκατάστασή του Βυζαντίου, αλλά όχι μόνο αυτό, αλλά ένας συνδυασμός από γεγονότα. Ο Κριμαϊκός πόλεμος που απομάκρυνε την Ελλάδα από την Ευρώπη και παράλληλα και από τις ιδέες του Διαφωτισμού, η ανάδυση των βαλκανικών εθνικισμών που στηρίζονταν στην ορθοδοξία, η επιδίωξη του πανσλαβισμού από την Ρωσία και ο γερμανικός ρομαντισμός σε ευρωπαϊκό επίπεδο, που άρχισε να υπερισχύει έναντι του Διαφωτισμού, ήταν παράγοντες που συντέλεσαν στην στροφή των ιστορικών αλλά και γενικότερα της ελληνικής διανόησης της εποχής προς το Βυζάντιο.

Ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος στον εκτεταμένο πρόλογο της έκδοσης των δημοτικών τραγουδιών ενώνει τους όρους *ελληνισμός* και *χριστιανισμός*, περιγράφοντας το τριμερές σχήμα, και ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, λίγα χρόνια αργότερα, τεκμηρίωσε επιστημονικά ότι το σχήμα *Αρχαίοι* και *Νεότεροι Έλληνες* που επικρατούσε μέχρι εκείνη την στιγμή δεν ίσχυε, αλλά ίσχυε το τριμερές σχήμα που συμπεριλάμβανε την Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο και την Νεότερη Ελλάδα. Άλλο ένα δείγμα της προσπάθειας να καταδειχθεί η συνέχεια του ελληνισμού αποδεικνύεται από το γεγονός ότι τα περισσότερα ιστορικά μυθιστορήματα που εντοπίζουμε την περίοδο 1860-1885 τοποθετούνται στην μεσαιωνική εποχή.

Ο Βαλαωρίτης, διατηρώντας φιλικές σχέσεις με τον Ζαμπέλιο και τον Παπαρρηγόπουλο, είχε εκφράσει επανειλημμένα τον θαυμασμό του για το έργο τους και είχε επηρεαστεί από τις αντιλήψεις τους. Ο ίδιος, παρομοίαζε το Βυζάντιο με την «γη της επαγγελίας», που αποτελούσε «τον απόκρυφο παλμό της καρδιάς» κάθε Έλληνα. Βέβαια, δεν προσπαθούσε να εξιδανικεύσει την περίοδο. Κάθε εποχή, όπως και η εποχή του Βυζαντίου, χαρακτηρίζεται από θετικά και αρνητικά στοιχεία. Για εκείνον το βλέμμα έπρεπε να είναι στραμμένο στο μέλλον με γνώμονα τις εμπειρίες του παρελθόντος.

Για τον ποιητή, ο ελληνικός πολιτισμός δεν χάθηκε μέσα στην πάροδο του χρόνου, ούτε μπόρεσε να τον αλλοιώσει ο εχθρός. Αυτό φαίνεται στην ποίηση του, από το γεγονός ότι τα στοιχεία που ήταν χαραγμένα στο δαχτυλίδι του «Διάκου», ο βυζαντινός αετός και ο σταυρός, έμειναν αναλλοίωτα στα χέρια των απίστων. Ο ορισμός του ελληνισμού, όπως τον αντιλαμβανόταν ο ποιητής, δίνεται στον «Φωτεινό», και μέσα απ' αυτόν καταδεικνύεται ότι το πεπρωμένο του ελληνισμού ήταν

να μη χαθεί, όπως και της Μεγάλης Ιδέας να μη σβήσει, αν δεν λυτρωθούν όλοι οι αλύτρωτοι Έλληνες.

Σκοπός του Βαλαωρίτη ήταν μέσα από την ποίηση του να αφυπνίσει τους συγχρόνους του και να κληροδοτήσει στην νέα γενιά όλα τα εφόδια σε πολιτισμικό και ιδεολογικό επίπεδο, για να συνεχίσει ν' αγωνίζεται για την υλοποίηση της Μεγάλης Ιδέας. Πρόβαλλε όμως μία έντονη ανησυχία για την επιτυχία του εγχειρήματος των νέων Ελλήνων, η οποία μπορεί να οφειλόταν και στην απογοήτευση που είχε δεχτεί ο ίδιος από τους συγχρόνους του. Εκείνος, επεδίωξε μέσα από την ποίηση του να προβληθεί το παρελθόν στο παρόν για να αφυπνίσει τους συγχρόνους του και για να δημιουργήσει τα ερεθίσματα στους νεότερους να επιδιώξουν την πραγμάτωση του πεπρωμένου, «του ιστορικού προορισμού» της Μεγάλης Ιδέας, που συμπεριλάμβανε στόχους όπως ήταν τα Επτάνησα, η Ήπειρος, η Θεσσαλία ως την Κωνσταντινούπολη. Όπως εύστοχα έχει επισημάνει ο Γιάννης Παπαθεοδώρου, το έργο του Βαλαωρίτη προβάλλει ότι «η ρομαντική παρελθοντολογία μπορεί να είναι ταυτόχρονα ένα βλέμμα προς το μέλλον, και κατ' αυτόν τον τρόπο διαμορφώνεται μία διανοητική στάση και πολιτική συμπεριφορά που υπενθυμίζει τις ατελείς κοινωνικές και πολιτικές δομές του παρόντος ή ακόμα και την αλλοτρίωση του εθνικού εαυτού μέσα από την συγχρονία».³¹⁷

³¹⁷ Γιάννης Παπαθεοδώρου, *Ρομαντικά πεπρωμένα*, ό.π., σ. 411.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ

- *Στιχουργήματα. Αριστοτέλους Βαλαωρίτου Λευκαδίου*. Αθήνα: τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως.
- *Άπαντα Αριστοτέλους Βαλαωρίου. Τόμος Α'. Μνημόσυνα -- Τόμος Β'. Κυρά Φροσύνη -- Τόμος Γ'. Αθανάσιος Διάκος*. Εκ του τυπογραφείου του Παρνασσού.
- *Ποιήματα. τ. Ι & ΙΙ, Επιμ. Ι.Α. Βαλαωρίτου & Π. Λάμπρου*. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας. -Τ. 2: *Κυρά Φροσύνη, Αθανάσιος Διάκος, Φωτεινός*
- *Ο Ανδριάς του Αοιδίμου Γρηγορίου του Ε' Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως / Προσφώνησις Αριστοτέλους Βαλαωρίτου*. Τυπογραφείον Εκατόγχειρος.
- *Αθανάσιος Διάκος - Αστραπόγιαννος*, επιμ. Π. Λάμπρου. Αθήνα: τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφείως.

ΒΙΒΛΙΑ

Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Α Βίος και Επιστολές και Πολιτικά Κείμενα*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Ίκαρος 1980.

Βαλαωρίτης Αριστοτέλης, *Φωτεινός*, επιμ. Γ.Π. Σαββίδης, Εστία, Αθήνα 2013.

Αρ. Βαλαωρίτης -ένας ρομαντικός, Επιμ. Νάνος Βαλαωρίτης, Ερμής, Αθήνα 1998.

Βερέμης Θάνος, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Ιωάννης Κολλιόπουλος, Ευάγγελος Κωφός, Κιτροέφ Αλέξανδρος, *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, εισαγωγή- επιμέλεια Θάνος Βερέμης, μετάφραση Γιάννης Στεφανίδης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1997.

Douglas Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας, 1770-1923*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2012.

Καραντώνης, Α. 1979. «*Η ποίηση και η ποιητική του Βαλαωρίτη*», *Νέα Εστία* 1259: 188-202.

Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος *Προλεγόμενα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1970.

Λιάκος Αντώνης, *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Θεμέλιο 1985 .

Λέκκας Παντελής, *Η Εθνικιστική Ιδεολογία- Πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα 2011.

Λούβη Λίνα, *Περιγέλωτος Βασίλειον – Οι σατιρικές εφημερίδες και το εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα. (1875-1886)*, Αθήνα 2002.

Παπαγεωργίου Στ., *Από το Γένος στο Έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους. 1861-1862*, Αθήνα 2004.

Παπαθεοδώρου Γιάννης, *Ρομαντικά Πεπρωμένα - Ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ως «εθνικός ποιητής»*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια- Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας, 2009.

Σαχίνης Απόστολος, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα*, Εστία, Αθήνα 1997.

Σκοπετέα Έλλη, «*Το Πρότυπο Βασίλειο*» και η Μεγάλη Ιδέα. *Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.

Σουρήs Γ. Α., «Ο Γλάδστων στα Επτάνησα. Ενωτικό κίνημα και Βρετανικά αδιέξοδα», *Τα Ιστορικά*, τομ.6, τευχ.11, Δεκ. 1989.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Σωμερίτης Δ. Θ., «Τίνες οι εθνικοί και διεθνείς παράγοντες της ενώσεως» *Πρακτικά του εν Κέρκυρα, πρώτου Πανιονίου Συνεδρίου*, (20-22 Μαΐου 1914)

Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, *Ι Πανιώνιο Συνέδριο*, Κέρκυρα 30.4-4.5.2014, (αδημοσίευτη ανακοίνωση)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Η της τρίτης Σεπτεμβρίου εν Αθήναις Εθνική Συνέλευσις, Πρακτικά εκ του Βασιλικού τυπογραφείου, Συνεδριάσις Α Α, 14 Ιανουαρίου 1844.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Γιαβάννη- Σιαφάρη Ελένη, 2002, Εθνικό Καποδιστρικό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ), *Εκπαιδευτική πολιτική και αρχαία ελληνικά κατά την περίοδο της συνταγματικής μοναρχίας (1844-1862)*

Κοτινά Μαρία, 2011, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Το ριζοσπαστικό κίνημα στα αγγλοκρατούμενα Επτάνησα*

Παλάσκας Σωτήριος, 2012, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), *Η συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους και η Εκπαίδευση : έρευνα στα σχολικά βιβλία γεωγραφίας του ελληνικού κράτους (1834-1922)*

Πατσάκας Επαμεινώνδας, 2003, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Η Εθνική και η Ιστορική συνείδηση στο έργο του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη*

Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, 2010, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, *Ο ρόλος των Επτανήσιων βουλευτών στην ελληνική πολιτική ζωή, 1864-1881 : από την πρωτοπορία στην πλήρη αφομοίωση*

ΑΡΘΡΑ

Αρβανιτάκης Δημήτρης, «Ενωτιστές και Ριζοσπάστες στο Ιόνιο (1848-1864)», από <http://imerazante.gr/2011/05/20/26434>, 28.02. 2017

Τζαγκαρουλάκη Χρύσα, «Η πολιτική και ιδεολογική διαδρομή της επτανησιακής πολιτικής elite πριν από και μετά την Ένωση», από <http://www.enosieptanision.gr/el/ionia-nisia/istoria.html>, 28.01 2017

